522

अनुमान चिंतामणि:

Anumāna Chintamani	Title
Gangeśa Upadhyaya	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
522	Remarks

वि॰ व्या॰ १ राम॰ १

श्रीगणेशाय नमः श्रीविश्वनाथाय नमः प्रत्यक्षोपजीवकत्वात्प्रत्यक्षानंतरं बहुवादिसंमतत्वादुपमानात्प्रागनुमानं नि
रूप्यते तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानम् तच्च लिंगपरामर्शो न तु परामृ
श्यमानं लिंगमिति वक्ष्यते अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलंभादभावनिश्चयेऽप्ययोग्योपाधि
शंकया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानंतरं वह्न्यादिव्यवहा
रस्तु संभावनामात्रात् संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षप्रमाणमिति तन्न अप्रमाणसाधारणधर्मेणाप्रामाण्य
साधने इष्टसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वाक्यस्य संदिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रति स्वयं वक्तव्यत्वात् तयोश्च परकीययोरप्र
तीतत्वात् अनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्व्याघाताच्च अपि चानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्य
प्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतः प्रामाण्यग्रहेऽनंतरसंशयानुपपत्तेः व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते नन्व
नुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः न तावदव्यभिचरितत्वम् तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम् साध्यवद्भिन्नसाध्या
भाववदवृत्तित्वम् साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियो
गित्वम् साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा केवलान्वयिन्यभावात् नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्यवैय
धिकरण्यानधिकरणत्वं वा तदुभयमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वम् न च तत्र पर्याप्तिः किंचित्साध्यानधिक
रणाधिकरणे धूमे चाप्रसिद्धम् अपि चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ समवायित्वपयावाच्यत्वाभावो घटत्ववत्प्रसिद्धः ॥

अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् न चैवं घटत्ववद्व्यभिचारः साधनावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगिसाध्यकाभाववदवृत्तित्वं व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तादृशो घट इति वेत्तर्हि तादृशसाध्याभावसामानाधि
करणाभावो व्याप्तिः तथा चाप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मेण प्रतियोगितानवच्छेदकः नहि विशिष्टज्ञानस्याभावधी
हेतुत्वात् अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः गवि शशशृंगं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धेः शशशृंगं ना
स्तीति च वाक्यात् शृंगाभावस्यार्थः अन्यसाध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः केवल
केवलान्वयिनि च साध्यासामानाधिकरण्यनिरधिकरणेऽप्याकाशादावप्रसिद्धमिति चेन् न साध्यासामानाधिकर
ण्यं हि तु साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वं वा केवलान्वयिनि च किंचित्साध्यानधिक
रणाधिकरणत्वमेव व्याप्तेः नापि स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं पर्वती
यवन्हेर्महानसीयधूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वात् द्रव्यत्वादेर्व्याप्यवृत्तिसव्याप्यतापत्तेश्च न च
प्रतियोगिविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वा भावविशेषणम् संयोगादेः साध्यमत्वादेरनेकांतिकत्वाभावप्रसंगात् न
हि प्रतियोगी विरोधी व्याप्यवृत्तिर्वा संयोगादेरपरोऽप्यत्यंताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभावात्
नापि साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वं मूलेऽवृक्षः कपिसंयोगवानेतद्वृक्षत्वादित्यनेन प्रतीतेस्तद्दूष्यमा

अ॰ वि॰ २ भावव्यापिनऽसत्वात् नचैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्तस्याभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियो
गिसाध्यवद्यस्येति चेत् अर्थ व्याप्यव्यापकभावानिरूपणात् साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् वह्निमत्वेन तस्य धूम
वन्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकूटेनैवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावे माना
भावात् नापि साधनसामानाधिकरण्यावच्छिन्नाभिन्नत्वेऽप्यधिकरणानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम्
साधनसमानाधिकरणस्य प्रमेयत्वादेर्व्यधिकरणाप्रसिद्धेः महानसादौ समवायेन योवह्नेर्वह्निमतो वा असत्ता
भावयोः साभावयोः सत्ताधर्मादावपि ऋक्षलक्षणसंभवाच्च अथ अनौपाधिकसंबंधो व्याप्तिः उपाधिश्च साध्य
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः व्यापकत्वं तु तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् अव्यभिचारो यावत्स्वमस्तूपाधिः प्रति
योगित्वं न विरोधित्वं महानसस्यानियमलक्षणं गोत्वाश्वत्वयोरनधानात् अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यसत्वाच्च
किंतु यथाधिकरणाभावयोः स्वरूपसंबंधविशेषस्तथाप्रतियोगित्वानुयोगित्वमपि स्वभावविरहात्मकत्वेवेति चे राम॰ २
तिचेत् न यत्किंचित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो न धूमादौ प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्म
स्यापि सिद्धिमान्निवेकशंकः यावत्साध्यव्यापके प्रमेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं यावत्साधनाव्यापके घटत्वा
दौ साध्यव्यापकत्वं निषिध्यत इति चेन्न आधिकरणत्वात् यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं पक्षसाध्यस्य यावत्साध्यव्या

व्यापकं यावत्साधनसमत्वं न हीति चेन्न सोपाधेरपि तथात्वात् तथाहि साधनस्य वह्नेर्व्यापकं यावदार्द्रेन्धनं
तत्प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमार्द्रेन्धनं न व्यापकं महानसीयवह्नेः नानापि सा
ध्यपावद् व्यभिचारित्वे व्यभिचारित्वे अनौपाधिकत्वे साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसंभवात् तच्च रूपवि
नम् नापि कात्स्न्येन संबंधो व्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिके विसकलधूमसंबन्धस्य प्रत्येकं वह्न्याव
भावात् अत एव कृत्स्नेन साध्येन संबंधो न व्याप्तिः विपक्षव्यापितेन अभावाच्च नच यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्य
संबंधः साधनाश्रयमहानसादौ सत्कृत्स्नेन प्रत्येकवह्नेराश्रितत्वाभावात् नापि साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मस
मानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं यावद्धर्मसामानाधिकरण्यं हि यावद्धर्माधिकरणाधिकरणकत्वं तच्च प्र
सिद्धम् साधनसमानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रतीतेः नापि स्वाभाविकः संबन्धो स्वभावजन्यत्वेन
स्वाश्रितत्वादेर्वा आसत्तिर्व्याप्तेः नाप्यविनाभावः केवलान्वयिन्यभावात् अथ संबंधमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारित्वं
ध्यव्यापिके नचित्तादृशव्यापित्वात् धूमादिव्याप्तिस्तु हि विशिष्येव निर्वक्तव्येति चेन्न लिंगपरामर्शो स्वविषयव्याप्तिस्व
रूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभिधानस्यार्थान्तरत्वात् नच संबंधमात्रं न्यायनयेवादन्तु मितनुत्पत्तेः नापि व्या
प्तिपरप्रवृत्तिनिमित्तमिदं संबंधस्यानेकव्याप्तिपरप्रयोगात् किंवलान्वयिनि केवलान्वयिसंबंधो व्यतिरेकिणा सा

ध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः एतयोरनुमितिविशेषजनकत्वं अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिका न चातिप्र
सङ्गः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमादिति केचित् तदपि न साध्यव
दन्यावृत्तित्वस्यैव धूमासत्त्वात् वह्निमत्पर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् न च सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं वह्निमतां
प्रत्येकं तथात्वात् सर्वत्र लक्षणे साध्यत्वसाध्यवत्त्वतद्भिन्नत्वानां व्याप्तिनिरूप्यत्वेनात्माश्रयः साध्यत्वं हि न सि
द्धिकर्मत्वं सिषाधयिषाविषयत्वं वा महानसीयवह्नेस्तदभावात् न च सामान्यतो व्याप्त्यवगतौ स्वपरस्य कथ
मनुमानेनासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना कथायाप्र
वेशादिति अत्रोच्यते प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं
यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्र निरुक्तवह्नेर्धूमवत्यवृत्तेरत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि
तत्प्रतियोगिता न वह्नित्वेनावच्छिन्ना धूमवति वह्निर्नास्तीत्यप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव स्वी
कारे च अन्यथा सकलप्रतियोग्यभावे प्रसिद्धरूपवह्न्यत्वे चावगते कापीदृशने वा वापूरूपवान्नवेति संशयो न
स्यात् विशेषाभावकूटस्य निश्चितत्वात् यद्वा प्रतियोग्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि
ताभावसामानाधिकरण्यम् यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकर एम० ३

ण्यं वा स्वसमानाधिकरणान्योऽन्याभावाप्रतियोगित्वं वा अत्र वह्निमद्धेतोरवृत्तिधूमवान्निषेधासंता
भावान्योन्याभावप्रतियोगित्वाद्यधिकरणधूमवत्त्वोर्न व्याप्तिः किन्तु तद्धूमस्य स्वसमानाधिकरणतद्वह्निना न चैवं धू
ममात्रेण व्याप्तिरिति वाच्यम् सर्वधूमस्यैकैकस्य तथात्वेन धूममात्रस्य व्याप्यत्वात् धूमसंबन्धे वह्निसत्त्वाद्यवयवदूस
त्वविनष्टयोघ्न व्याप्तिरेव कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणः यद्वा प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकाव
च्छिन्नत्वमत्यन्ताभावविशेषणं कर्मणि स्वसंयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव। न
न चान्योऽन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वम् अभेदस्याबाधितप्रत्यभिज्ञानात् व्याप्यव्यापकभावात्तानेऽप्यवृत्तेस्तत्तथा
त्वेनाज्ञायमानस्य संबन्धत्वेनैव भानस्य पक्षधर्मत्वं न चैवमननुगमो व्यापकस्य कालातिरिक्ताननुगतस्यैव लक्ष्यत्वा
त् अत्र धूमवति वह्निमद्भेदेन तत्र धूमवान् वह्निमद्भेदेन भवतीति प्रतीतेः व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकोऽयं किं वह्निमतोरन्य
ताभावान्योऽन्याभावो धूमवति विद्यते इति कथमनेन लक्षणे इति चेन्न तादृशाभावानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा तदभ
यप्रतियोगि न च वह्निवह्निमतो अव्याप्यवृत्तिवैयधिकरण्यव्याप्तिः तद्रूपावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न व्याप्तियोगीकात्यन्ताभावसमानाधिकरणं यत्तेन सामानाधिकरण्यम् नन्वेवं सोपाधिः तत्र सा
धनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनि उपाधौ इन्धनवत्त्वादौ अत्यन्ताभावस्तेन समं साध्यस्य धूमादेः सामाना
धिकरण्याभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् एतदेव यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिक

लंगीपने यद्यावद्धत्समानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगिप्रतियोगिकागताभावासामानाधिकरण्यं यस्तत्पतदेवा
नैयाधिकत्वम् सोपाधौ तत्साध्यवन्निष्ठासंताभावाप्रतियोगिनउपाधेर्योऽसंताभावस्तेन सममेतोः सामानाधिकरण्यम्
उपाधेः साधनाव्यापकत्वात् यद्वा मत्संबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्तत्तस्याप्तिः तथाहि धूमस्य वह्निसंबंधधूमत्वम
वच्छेदकं धूममात्रस्य वह्निसंबंधित्वात् वन्हेस्तु धूमसंबंधित्वं न वह्नित्वमवच्छेदकं धूमासंबंधिनिगतत्वात् नत्वेति
प्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तथादेशनात् किंतु वन्ह्याद्याद्रेंधनप्रभववह्नित्वं धूमसंबंधितावच्छेदकं नार्द्रेंधनंचवा
प्यमेव अथवा यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नं यस्य स्वरूपं तेन तस्य व्याप्यम् वह्निसामानाधिकरण्यं हि धूमे
धूमत्वेनावच्छिद्यते सोपाधौ तूपाधिना अत एव साधनतावच्छेदकभिन्नेन येन साधनत्वाभिमतं साध्यसंबंधोः वच्छि
द्यते तदेव तत्र विशेषणमुपाधिरिति वदंति अत एव च मत्र साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं स
ष्टरां ध्रुवम् व्यभिचारिणि साधने एकत्र साध्यतदभावयोर्विरोधेनावच्छेदकभेदं विना तदुभयसंबंधाभावादवश्यं
साध्यसंबंधितावच्छेदकमस्ति तदेव हि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं साधनाव्यापकं च तत्रोपाधिः अत एव व्यभि
चारे चावश्यमुपाधिरिति संगच्छते अन्यथा व्यभिचारादेव तत्रागमकत्वेन व्यभिचारित्वेन तदनुमानमप्रयो
जकत्वात् अत एव तस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपलक्षणा व्याप्तिः साधनत्वाभिमते च कास्तीति स्फुटिके ज

पाकुसुमवदुपाधिरित्यायुक्तमते लक्षणं तु साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् विषम
व्याप्तस्य चोपाधित्वं वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् दूषकता च तेस्य व्यभिचारोन्नायकतया न च व्यभिचा
रोन्नायकत्वमेवोपाधित्वम् अप्रयोजकस्य साध्याव्यापकस्य व्यभिचारिणोप्युपाधितापत्तिरिति सेयं व्याप्तिर्न भू
योदर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वात् आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावात् नच तावद्दर्शन
जन्यसंस्काराः इंद्रियसहकृता व्याप्तिधीहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्तथा कल्पनागौरवात् समानविषय
यस्मरणे प्रत्यभिज्ञाने च संस्कारो हेतुः अतः कथं सहचारविषयसंस्कारो व्याप्तिज्ञाने तस्येव अन्यथा
अतिप्रसंगात् किंच संबंधभूयोदर्शनं भूयस्सु स्थानेषु दर्शनम् भूयसा दर्शनम् भूयांसि दर्शनानि वा नेत
थाएकत्र रूपरसयोर्द्वित्वबुद्धेस्वयोर्व्याप्तिग्रहात् एकत्रैव यावाद्वाहिके तद्दोषप्रसंगात् भूयस्त्वस्य त्रिचतु
रादित्वेनाननुगतत्वाच्च अपि च पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्त्यग्रहात् तर्कसहकृतं
तथापि चेत् तर्हि सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनसहकृतं व्याप्तिग्राहकोऽस्तु आवश्यकत्वात् किं
भूयोदर्शनेनैव तेन विना तर्कस्यैवानवतारात् प्रथमदर्शनेऽपि व्यभिचारशंकाभावात् न चैवमेवास्तु तर्क
स्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थानात् ज्ञानयावद्व्यभिचारस्फूर्तिनिवृत्ति हेतु अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञाने तर्कवि
लंबेनानानवस्थेति चेन्न तर्हि व्यभिचारज्ञानाभावोपि व्याप्तिग्रहे हेतुः न च तेषु अवान्तरजातिरस्ति। सामान्यप्र

सत्तासर्वोपसंहारेण तस्याविनाभावग्रहः सामान्यरूपतावच्छेदकसम्बन्धेन गम्येति भूयोदर्शनापेक्षेति चेत् न सामा
न्यस्य हि धूमसन्निले व्याघातात् नहि सामान्यतया ज्ञातस्य तद्रूपेण पुरस्कारमाद्य नच काकतालीयत्वादिशंकाया
र्थं हि नीयादिदर्शनापेक्षेति वाच्यम् द्वितीयादिदर्शनेऽपि तच्छंकाया अनिवृत्तेः स्यात् नचैवं व्याप्याधिकरणज्ञानं व्याप्ति
धीहेतुः तद्देशकालान्तरावच्छिन्नघटादिनामुपाधित्वशंकानिरासाय कस्यचित्साधनव्यापकत्वज्ञाने कस्यचित्सा
ध्याव्यापकत्वज्ञानेन स्यात् नच भूयोदर्शनं विना न तदिति चेत् न भूयो व्याप्योपाधिव्यतिरेकस्यानुमानेन ज्ञानेऽन्येना
वच्छेदनात् अथ साध्यसाधनसहचारितधर्माणामुपाधित्वसंशये व्याप्तिग्रहो न स्यात् तेषामनुपाधित्वज्ञानं
भूयोदर्शनाधीनं साध्याव्यापकत्वज्ञानेन तन्नीतिरित्यर्थं भूयोदर्शनापेक्षा अत एव पार्थिवतादर्शनेन न तद्विशेष्यस्ताव
प्रतिबंधक इति नहि घनत्वमापकमिति चेत् न भूयो व्याप्योपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयस्य तथाप्यनुच्छेदात्।
सच न भूयोदर्शनाद्व्याप्त्यनुमानादिसूक्ष्मम् अपि भूयोदर्शनाहितसंस्कारेण वहिरिंद्रियसहकारिणा धार्यं वि
नापि सहचारादिज्ञानवता व्याप्तिग्रहात् नापि मनसः इंद्रियादिवत् भूयोदर्शनजन्यसंस्कारस्य न ज्ञानस्मर
णस्य वा प्रमाणान्तरतापत्तेः तस्मात् सरिंद्रियेण सहकृतं इन गम्यस्य तथाहि उपाध्यभावो व्याप्तिः अभावश्च केव
लाधिकरणं तत्कालसंबंधो वा स्वप्रकाशकस्य न तत्तज्ज्ञानं वा तत्प्रत्यक्षेण वियत्त्वमेवचक्षुरादिना नवाधिक

रणभावोऽस्ति नच प्रतियोगिज्ञानप्रधिकरणादि ज्ञानमनेकयेनोपाधिज्ञानं विना न तस्मात् एवमुपाध्य
भावे ज्ञाते किंचिन्नावशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तु न हि धूमस्य नो हि विध्यत्वव्यवहारस्त्वोपाधिज्ञानम् नचै
वं तस्य सबंध ऽस्य वह्नि धूमसंबंध ज्ञानादेवानुमितिः स्यादिति वाच्यम् उपाधिस्मरणे तस्योपाधित्वे व्याप्य
त्वस्य कथं तदुपलंभकस्य मयथा नेधोपाध्यनुपलंभसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्
व्यवहार हेतुत्वात् अनुएव प्रथम दर्शने व्याप्तिनिश्चयात् द्वितीयदर्शनेसतिरासभादिसंशयवतस्तत्संश
यो न स्यादिति चेत् व्याप्तिज्ञानानंतरं किं विद्यमानस्य वो पाधिर्न्यो पाधित्वेन न ज्ञातस्तं शंकया गृहीत
व्याप्तावपि संशयः तस्य च भूयोदर्शनादि नोपाधिनिरासद्वारा सभावशंकापनीयते यद्वा ज्ञाने मा
णसंशयात् व्याप्तिसंशयः यथा घटज्ञानसामग्र्यां तस्यां घटज्ञाने सतिप्रामाण्यसंशयादितः तत्संश
योनुत्पद्यते सम संशयानुरोधेन तत्र घटज्ञानमेव न तत्त्वमिति कुतस्तेन कोलादिउपाध्यभावस्य व्याप्तित्वात्
तस्य केवलाधिकरणस्य प्रथमदर्शनेन निश्चितत्वात् व्याप्तिग्राहकं तराभावाच्च परिशेषेण सकृद
र्शनस्यैव ग्राहकत्वात् तच्चिन्निश्चयस्य प्रामाण्यसंशयादिवनन्तत्संशयः नचैवं रासभं वः पिप्र धूमं व्याप्तिनिश्चि
यस्यादिति वाच्यम् तत्र व्याप्तेरभावात् प्रत्यक्षज्ञाने विषयस्य कारणत्वात् क्वचित् तर्कश्च तथा अवतारणे

न्या॰वी॰ ६६

यमाहुस्तन्मन् न चानाविनश्या स्यादेवेति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यागेपद्यस्यपगमात् केचित्त
साधनवद्विष्ठात्यंताभावप्रतियोगीसाध्यसामानाधिकरण्यं साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियो
गिसाध्यवत्कत्वं वा व्याप्तिः तदुभयमपि योग्यत्वात्तत्प्रकृते वह्निधूमसंबंधानुभवेन प्रत्यक्षमवगतमेव मत्वान
सेयोत्यंताभावोऽन्योन्याभावो वावगतप्रतियोगीन वह्निनवाधादिधूमानित्यनुभवात्तासमभेनधावगतेप्यन्ग्रेस
वाध्यतरत्याहुः तन्न एवं तेन तत्र धूमवत्त्वादेव व्याप्तिः स्यात् ठधूमत्ववह्नित्वावच्छेदेनन च तद्धेतुग्रानोपयो
गीवह्नित्ववह्निमत्वं वा न प्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रत्यक्षतो ज्ञातुमशक्यमिति नैवम् प्रकृते साध्यव्याप
कत्वे सति साधनाव्यापको यः साधनत्वाभिमतेन प्रकृतसाध्यसंबंधितावच्छेदकं विशेषणं सोपाधिः उभयथा
पि तदभावो न व्याप्तिः सिद्धसिद्धिभ्यां तन्निषेधानुपपत्तेः किंतु यावत्त्वव्यभिचारि व्यभिचारित्साध्यसामानाधि
करण्यमनोपाधिकत्वं तस्य च प्रत्यक्षज्ञानसमवयकत्वात् किंच न वह्निगताप्तेर्ज्ञानहेतुः किंतु व्याप्तित्वेन तत्
व्योपाध्यभाववत्त्वम् न चोपाधेरज्ञाने तदभावत्वेन ज्ञानसंभवात् विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिविशिष्टज्ञानस्य न
च नियमतः प्रत्यक्षमनुपाधिर्धीरस्ति यदुक्तं प्रतियोगिज्ञानं व्यवहारहेतुर्नाभावज्ञानस्येति अत एव तावदेवं तथा
विनुपाध्यभावो मा व्यवहारो ठपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेवोपाधिज्ञानं विनापि नचैवम् वस्तुतस्तु॰ राम॰ ६६

विशेषादर्शने सहचारदर्शनसाधारणधर्मदर्शनात् व्यभिचारसंशयात् प्रथमदर्शनेन न व्याप्तिनिश्चयः अथ व्यभिचा
रसंशयो न व्यभिचारनिश्चयप्रतिबंधकग्राह्यसंशयस्य तन्निश्चयाप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा संशयानंतरं कापि नि
श्चयो न स्यादिति चेत् न व्यभिचारसंशयः प्रतिबंधक इति भ्रमः किंतु विशेषादर्शनसति सहचारसाधारणधर्मद
र्शनात्संशयः स्यात् तत्संशयसामग्रीतो निश्चयइति। किंच यद्वीत्सामग्रीप्रतिबंधकाय चाविशेषादर्शनसतितत्र न दोर
पीति व्यभिचारसंशयोपि प्रतिबंधकः एवं भूयोदर्शनमपि व्याप्तिसंशयदंतर्कस्य तद्वत्त्वात् ठस्तु एवेतिकथं व्याप्तिग्र
हइति अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम् ज्ञानं निश्चयः शंका च सा च क्वचिदु
पाधिसंदेहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित्स्वतःसि
द्ध एव तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशंकं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शंकैव न भवति तत्र
तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः इति व्याप्तिग्रहोपायः तथा हि धूमो यदि वह्निसमवहितज्जन्यत्वे न स्याद्वह्निसमवहितजन्य
स्यात् ऽसेत स्यादिति त्रिविधमेवं ह्येवं धूमव्यभिचारी नितर्षि तद्विना विभविष्यति अत्र चेत्तदेवासमवस्मान इति शंका
स्यात् सर्वत्र व्यर्थक्रियाव्याघातः यदि गृहीता न्यायव्यभिचार्के हेतुं विना कार्यमस्मिन्नाकेन न होस्य यमेव धूमार्थं वह्नेः स्ति
प्रार्थभोजनसम्परप्रतिपत्तदर्थं शब्दस्य योपादानं नियमतः कथं कुर्यात्तेन च विनापि तत्संभवात् न स्यात् इत्यादान

त॰चि॰
७

मेव तादृशशंकाप्रतिबंधकं शंका या च नानवस्था यादृशेन निपतो यादाने च न शंका तत्तदिदमुक्तम् तदेवव्याशंक्यते यस्मिन्नाशंक्यमाने
स्वक्रियाव्याघातो न भवति॥ न हि संभवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपाददानस्तत्कारणं तन्नेत्याशंकते चेति॥ एतेन
व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियम इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तम् स्वक्रियाया एव शंकाप्रतिबंधकत्वात्। अत एव व्याघातो
यदि शंकास्ति न चेच्छंका ततस्तराम्। व्याघातावधिराशंका तर्कः शंकावधिः कुत इति खंडनमपास्तम्॥ न हि व्याघातः शंकाश्रित
किंतु स्वक्रियैव शंकाप्रतिबंधिकेति। न वा विशेषदर्शनात्क्वचिच्छंकानिवृत्तिर्विस्यात्॥ न चैतादृशतर्कावतारे भूयोदर्शनं वि
नेति भूयोदर्शनादरः न तु सहचार एव प्रयोजकः। अत एव न तद्दाहितसंस्कारो मानांतरं तर्कस्याप्रमात्वात्॥ तत्र प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञाने
तु हेतुतदभावोपस्थापकानुमानान्यथा व्याप्तिग्रहात्॥ ननु सहचारदर्शनं व्यभिचारादर्शनवत् व्यभिचारशंकाविरहानुकूलतर्को यो हि
न व्यभिचारि साधारण्यमिति न ततो व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न। स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात्। सत्तर्को व्याप्तिप्रमा तदाभासा
तद्भ्रमा विशेषदर्शनसत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषज्ञानानि वा॥ अपरे तु॥ यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कात्प्रागेव ज्ञाय यत्र तु व्याप्तिस्म
रणं हेतुर्न तत्र तर्कोत्तरमेव ज्ञानमनवस्था। अस्ति च ज्ञातमात्रस्येष्टसाधनतानुमितिहेतुः व्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभवकाभावा
त्। तन्मूलानुभवमूला वाग्रेपि व्याप्तिस्मरणपरंपरेति॥ यत्तु अनादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत् ॥ राम ७
त्र प्रमाणानुयोगे अनुमान एव पर्यवसानात्। न व्याप्तिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकल्पनम्। अनुपपत्ते

स्यानुमानत्वात्॥ अन्ये तु॥ विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति तदधीनतर्कस्याप्रमाणत्वात् व्यभिचारादिशंका
निरासद्वारेण प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेत्तन्न। अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघाताद्यत्र शंकाविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात् यत्तु यो
ग्यतानुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहो अयोग्यानां तु साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वसाधनाभावग्रह इत्यन्तौपाधिकत्वग्रह इति।
तन्न तुच्छम्॥ अनुमाने तत्साधने अनवस्थानात्॥ प्रमाणांतरस्याभावात्॥ ये चात्रानुकूलतर्कं विनैव सहचारदर्शनादिमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदं
ति॥ तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहे नुमानमात्रमुच्छिद्येत। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरत्वोपाधिरिति चेत् भ्रांतोऽसि नहि
वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे॥ किंतु साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात्पक्षे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्याव
श्यत्वेऽपायमानत्वात् अपि च करवन्हिसंयोगः शक्त्यातिरिक्तातींद्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकम्। तत्र व्याप्त्य
पक्षधर्मत्वोकमप्रयोजकत्वेनाम॥ तस्माद्विपक्षबाधकतर्काभावात्तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति॥ इति तर्कः॥ छ॥ उक्तव्याप्तिप्र
कारद्वयोऽन्याभावगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुः लाघवात्॥ अतो नानुगमः॥ अनौपाधिकत्वं तु तद्ग्रहणम्॥ नन्वेवमुपाधिरहितधुयत्रीयत्वे
न व्यभिचारवत् हेत्वाभासांतरं स्यात्॥ न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत् तन्न ज्ञानमुपधीयमपि न त्वतोऽदूषकम्। न त्वन्यस्य साध्यव्यापकत्व
साधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबंधकं अतिप्रसंगात्॥ व्यभिचारज्ञानस्य तदुन्नायकत्वात् तद्दीत्वया॥ न वा नौपाधिकत्वज्ञानं व्या
प्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम्॥ तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारेण दूषक॥ एवं च परमुखनिरीक्षकतयासिद्धसाधनवत् पृथक् न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्ति
त्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम्॥ साध्याभाववद्वृत्तित्वं हि व्यभिचारः तदभावश्चाव्यभिचारः केवलान्वयिन्यभावात्॥ किंतु

अ०मू०टी० त्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यम॥ न चानयोः परस्परविरहत्वमिति॥ इति व्याप्त्यनुगमः॥ ६॥ व्याप्तिग्रहश्च सामा
८ न्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयः॥ कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिः॥ सा चेंद्रियसंबद्धविशेषणतानिरुक्तैव वा॥
तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तादृशेंद्रियसंनिकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदंति॥ तदपरे न मन्यंते॥ तथा हि॥ धूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः स
न्निकृष्टधूमविषये धूमत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते॥ ततः स्मृतासात्तीयलिंगपरामर्शे पक्षनिष्ठधूमवृत्तितया ज्ञापितेततोनुमितिः॥ तदनभ्युपग
मेऽपि सन्निकृष्टधूमविषयो धूमत्वेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यनुभवः॥ तथैव व्याप्तिस्मरणात् तथैव धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिसहकारेण धूमत्वेन
पक्षवृत्तिधूमज्ञानादनुमितिः॥ व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणाय च धर्मताज्ञानानामेकप्रकारकत्वे नानुमितिहेतुत्वात्॥ गवादिपदेष्वपि ज्ञात्यनुभवतत्स्म
रणा वाक्यार्थानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावद्दृत्य पूर्वं वक्ष्यते॥ तत्र योग्यतावगाहदृष्टपूर्वव्यक्तिलाभोऽनुमानेत्युपहृधर्मतावलात्॥ धू
मो वह्निव्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धूमो वह्निव्याप्य इति॥ येन सर्वभानार्थं तत्स्वीकारः॥ वह्निमानित्यनुमितिः विशेषणाभानसाध्यविशिष्टज्ञानत्वात्
दिति पर्वतीयवह्निज्ञानार्थं तत्कल्पनं धूमेऽपि तथा कश्चिद्धूमस्याविव्यापकत्वात् चेन्न विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्॥ तच्च हन्तमेव न तु विशेषणज्ञानमपि तथा गौरवात्॥ गौरयमिति विशिष्टज्ञानेऽपि पूर्वपद्धिशेषणाविशेष्यसन्निक
र्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात्॥ विशिष्टज्ञानमेव मानमिति चेन्न॥ इच्छाताभावात्॥ हंडीपुरुष इत्यत्र विशेषणाधीन्तपत्वानभ्युपग
मात्॥ विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्॥ अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिग्रहेच्छिन्न सर्वज्ञः स्यात् तथा च परकीयज्ञानविषयेऽपि घटत्वं न वेति तत्संशयो नः राम
स्यात्॥ प्रमेयत्वेन तत्ततत्पत्तरनिश्चयात्॥ प्रमेयत्वेन घटं जानाति घटत्वेन तत्तत्र जानातीति चेत् तत्किंचित्घटत्वं तत्प्रमेयत्वेन तत्तज्जानीयात् ८

कलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तद्ज्ञानासंभवात्॥ उच्यते॥ यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचा
रसंशयो न स्यात्॥ प्रसिद्धधूमे वह्निसंबंधमानात् कालांतरीयदेशांतरीयधूमस्य मानाभावेन ज्ञानाभावात्॥ सामान्येन तु सकलधूमो
पस्थितौ धूमांतरे विशेषदर्शनेन संशयोपपत्तेः॥ यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखत्वादाविच्छा न स्यात्॥ सिद्धेऽच्छाविरहात्॥ असिद्धस्याज्ञा
नात्॥ तस्या सुखत्वादिना ज्ञाते तु सर्वसुखसिद्धेर्विहायासिद्धेऽच्छा भवतीत्यभ्युपेयमिति॥ तन्न॥ अदसिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धतावरहा
नादृवेच्छा प्रवृत्तिर्व्यभिचारादेश्छिन्नतयोपपत्तेः॥ न चातिप्रसंगः॥ समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात्॥ ननु समा
नविषयत्वेनापि॥ क्वचिदपि अकल्पनात्॥ समानविषयत्वेऽप्युपस्थितसमानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात्॥ तस्यावश्यकत्वेनौ
रवाच्चिति पराभिसंधानात्॥ न च सर्वज्ञत्वेन संशयो न स्यादिति वाच्यम्॥ घटः सद्वृत्तिघटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधित्वेन दृष्टं ज्ञानसामग्री विरहा
त्॥ अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेऽपि घटो न वेति संशयः॥ उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सत्येन व्याप्तिनिश्चयप्रत्यनुपाधिर्निरूप्यते॥ ॥
तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः॥ अनौपाधिकत्वज्ञानेयं च व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियो
गित्वं तत्प्रतियोगित्वे वाऽव्यापकत्वम्॥ मतियोगित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदंति॥ तन्न॥ साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापको
पाध्यव्याप्तेः॥ न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजस्य सत्त्वात्॥ मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षत्वस्य शास्त्रियत्वेन वा योः प्र
त्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च श्रावणत्वप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्च॥ पक्षेतरेति व्याप्तेश्च॥ न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादिसाध्य इतरा
न्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेकव्यर्थं च। शेषणत्वात् सउपाधिः॥ बाधोन्नीतस्यापि अनुपाधित्वापत्तेः॥

अ० चिं० तवैयापत्तिः॥ इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहे तत्सार्थकत्वात्॥ वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत्॥ अस्तु तथात
६ थापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहाद्दूषकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति॥ अथ पक्षे साध्यसंदेहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत॥ विप
क्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः॥ तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात्॥ ननु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न॥ न
हि व्यर्थविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्वात्॥ तत्रोपात्तमिति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः॥ नहि तत्रोपात्तं ते
न शून्यं च संभवति॥ तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्वादृत्वा पक्षे साध्याव्याप्तेरतो हेतौ व्यभिचार एव॥ व्य
भिचारे वाव रूपमुपाधिरिति वक्तेतर एव तत्रोपाधिः स्यात्॥ तव मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थविशेषणम्॥ अत एवानुमानमात्रोच्छेदकत
याजातित्वान्नयपक्षेतरउपाधिरस्य पातसम्मदूषणासमर्थत्वं नजातित्वाभावात्॥ एतेन पक्षेतरत्वव्याहत्यर्थप्रकारांतरमपि निरस्तम्॥ उपाधि
त्वाभावेऽपि दूषणासमर्थत्वात्॥ अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतयो दूषणं पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारण
त्वात्॥ ननु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणम्॥ यथाहि साध्यव्यापको योऽध्याव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेव्यापकतयोपा
धेः साध्याव्यापकत्वमपि सिध्येत्॥ व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विशेषमनावहात्॥ तस्माच्च व्याप्तसाध्याव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनी
यम्॥ तथा साध्यव्यापकोपाधिव्याहत्या साध्याभावोऽपि साधनीयः व्याप्तिग्रहणेत्याहितिदूषकताबीजम्॥ सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति॥ मैवम्॥ राम
एवं हि सत्प्रतिपक्षोपादानप्रद्वावननत्वात्॥ सत्प्रतिपक्षान्तरवत्॥ किंचैवं बाधोन्नीतेऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात्॥ व्यतिरेकेऽसाधारणत्वात्॥ न ६
ननु बाधेनोपाधिनियमः धूमेन हृदे वह्निसाधने तद्दर्शनात्॥ नच हेतुमति पक्षे वा धेयपक्षेतरउपाधिरिति नियम इति वाच्यम्॥ पर्वतस्थकेवह्नौ हेतकक्षे

नोनुष्णत्वसाध्ये अतेजस्त्वादेरुपाधित्वसंभवादिति चेत्॥ न॥ तेजोमात्रपक्षत्वे अतेजस्त्वे विनान्यस्योपाधेरभावात्॥ अपि च
पर्वतावयवपक्षत्वे न्यवपर्वतेतरद्रव्यत्वेन दृष्टे पर्वते संयोगानाधारत्वे न दृष्टपर्वतान्यत्वस्य उपाधित्वादेव व्यतिरेके असाधारण्या
भावात्॥ व्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षसंभवाच्च न चासाधारण्येऽप्यपि सत्प्रतिपक्षो व्यापकत्वपादोषत्वात्॥ तस्मादुभयोरपि
व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किंतूभयत्र व्यभिचारसंशयः तथाच व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं
तच्च पक्षेतरेऽप्यस्तीति तदुक्तोपाधेर्व्यभिचारसंशयकेति॥ भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभंगभयात्पक्षेतरे नोपाधिस्तथापि:
पिलक्षणम् अव्यापकमेव॥ नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकतावीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य
सभ्रानियतस्य वासाम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात्॥ नचाहूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च॥ अथ साध्यप्रयो
जको धर्म उपाधिः प्रयोजकत्वं च न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन्सत्यभववत्वे तं विनापि भववस्तद्प्रयोज्यत्वात्॥ अन्यथा पक्षे
तरस्याप्युपाधित्वप्रसंगादिति चेत्॥ न॥ दूषणोपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्याप
कत्वमेवेति च तदेव प्रयोजकं न लाघिकं व्यर्थत्वात्॥ ननु पासउच्यते यस्य धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिंबितः यथा जपाकुसुमे स्फटिकलौहित्य
उपाधिस्तथावउपाधिवृत्ति व्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते च कास्तीति नासोऽउपाधिः नव व्याप्यत्वमात्रे दूषणत्वमिति साध्यव्यापकतादि
घटितत्वाच्च समव्याप्तत्वोपाधिरिति चेत्॥ न॥ किं विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधित्वाद् वा चात्वे तथात्वेऽप्युपाधि
पदस्य च जातिनिमित्ताभावाद्वा॥ नाद्यः॥ तस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वात्॥ नापरः॥ नहि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबि

अ॰ चिं॰ वञ्जनकत्वोपाधिपदप्रयोगः॥ लाभाद्यवच्छिन्नाहृताभित्यादौ लाभादावप्युपाधिपदप्रयोगात्॥ किं च न शास्त्रैकलौकिकव्य
१० वहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किंतु अनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रतंत्रे वोपा
धिप्रयोगः॥ अन्ये तु पक्षमात्रव्यभिचारविरोधि सदुपाधिः न चाविषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विहाय साधकस्तस्याभावेऽपि व्यभिचा
त्॥ अपि ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं वस्तुत्वम्॥ न चानित्यत्वग्राहकत्वव्यापकतावच्छेदकमस्ति॥ समव्याप्तस्य तु व्यतिरेके तद्
व्याप्तिर्हि साध्यव्याप्यभूतस्य व्याप्यं व्यभिचरति॥ व्यभिचारित्वोक्तेः समव्याप्तस्यैवोपाधिः भेदे हि व्याप्यव्यापकत्वात्॥ साधनं व्यापक
त्वाच्च॥ अन्यथा कृतकत्वेनानित्यत्वे साध्ये कृतकत्वमुपाधिः स्यात्॥ अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वादिनुपाधि
त्वमिति त्वाच्च॥ तत्रान्तर्बाधहेतो व्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तत्रेमाव्यापकत्वात्त्वावियावाच्च॥ न तु साध्यव्याप्यत्वमित्यत्रा
पि त्वनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यम्॥ तथा चानवस्थेति॥ अनौपाधिकव्याप्यत्वमपि भवतेव व्यभिचारस्य दूषितत्वात्॥ न च सा
ध्यव्याप्यव्याप्यत्वमिथ्यानौपाधिकत्वे साध्यव्याप्यत्वमित्यत्रापि तन्नौपाधिकत्वं तदेव वाच्यम्॥ तथा चानवस्थेति॥ अनौपाधिक
त्वेन व्याप्तिलक्षणे वावद्विति साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव॥ किं च पक्षेतरत्वं साध्यानुमितिर्न स्यादिति तदेव तत्र दूषणं न तु पक्षेतरके
भवत्येव सत्वदूरगर्भविहद्ध्वलादि पक्षवृत्तित्वाभावात्॥ बाधितपक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधि
त्वं साध्यनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यर्थ इति नाशः॥ शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्र श्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च॥ ग्राह्यधर्म्मिणोऽत्व राम १०
दिक्लाभिधेयत्वेनत्रोक्तेपाद्योतत्रा श्रावणत्वे व्यापकं प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत्॥ आर्द्रेन्धनवत्त्वादीनुपाधौ वह्नित्व

तताद्यधर्म्माभावाच्च॥ अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वात् तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकोऽभावत्वमुपाधिः॥ श्यामत्वे शाकपाकजत्वमिति तत्र॥ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्॥ जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नप्रमेयत्व
व्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसंगात्॥ सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमित्यभिधाने साधनावच्छिन्नत्वस्य वैयर्थ्यप्रसंगाच्च॥ किंच पक्ष
दूषेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा साधयति वा पश्चात् केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनापत्तः तथा चार्थान्तरं केवल
साध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे॥ अथ प्रमेयत्वसाध्यव्यभिचारो हि ध्यर्थ्यमेव विशिष्टव्यभिचारः साध्यतद् इति चेत्॥ न अप्रसक्तत्वात्॥ प्रथमं साध्यव्यभिचार एवो
न्नाप्यत्वं त्राप्ति सिद्धोऽनुपाधिरिति चेत्॥ तर्हि बह्वनुमानेनौपाधिर्दूषणं स्यात्॥ किं च प्रकृतसाध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचार एवो
पन्यस्तनीपोलोपाधिः स्यादित्यात्॥ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः उपाधिः पर्यवसितसाध्यं च पक्षधर्मतावलभ्यं यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्ता
वृद्धधर्म्मातिरिक्तधर्म्मवान्॥ प्रमेयत्वादित्यत्र पर्यवसितसाध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः॥ यादृश च तथैव हेतुकत्वमपि शब्दो साध्यते तथाऽनित्यत्व
मुपाधिः॥ इति केचिद्वा शुक्लसाध्यनियमव्युत्पत्तिविकल्पके ह्युपाधिरुद्भाव्यः॥ पर्यवसितं नियमं न दूषकतावीज साम्याद्यादिति अनेन पक्षधर्मतावच्छिन्नसाधनाव
च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संगच्छते॥ तादृशसाध्यस्य पर्यवसितत्वादिति॥ तन्न॥ एवं हि द्व्यणुकस्य सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यं द्रव्यासमवेतत्वे सत्यमहत्
त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्रानित्यशरीरद्रव्यासमवेतत्वमुपाधिः स्यात्॥ भवति हि नित्यद्रव्यासमवेतत्वे पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनाव्यापकं च किं च
पक्षधर्मतावच्छिन्नत्वेनान्यसाध्यसिद्धौ तिष्ठत्वनुपाधिः॥ तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः॥ न हि सोपाधौ पक्षधर्मतावलात् साध्यसिद्धाविति यद्व्यापकः
उपाधिः स्यादिति॥ अत्रोच्यते॥ यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः॥ तच्छरीरं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या
पकत्वं पक्षधर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यम्॥ स च धर्मः क्वचित् साधनमेव क्वचिद्द्रव्यत्वादि॥ क्वचिन्महानसत्वादिः॥

११ तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारिणा साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारि
त्वनियमात्॥ साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोः व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसो विनाशीत्यत्र
भावत्वस्य वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्येऽनुद्भूतरूपवत्त्वस्य विशेषणाव्यभिचारिणा साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात्॥ अत
एव नाप्यनित्यत्वं विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारः सिध्यन् विशेष्यव्यभिचारमादायैव सिध्यति पक्षधर्मताबलात्॥
अन्यथाप्रतीतेरपर्यवसानात्॥ न च यत्र पक्षधर्मताबलादत्र तत्साध्यसिद्धौ अप्यन्वितत्वम्॥ यद्वा प्रत्यक्षस्य रूपाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि
व्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत्॥ तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्या
ममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात्॥ अथ घटत्वे तदभिचारस्वितत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्न चाभेदात्॥ पक्षद्वयः सा
धनव्यभिचारि साध्यव्यभिचारी व्यापकः स उपाधिः तत्संग्रहात्पर्यवसितनाप्यनिरस्य॥ किं चार्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वादाभासावस्थत्राभा
वादुपाधिविभावनादिकं दोषः॥ न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं जन्यत्वं प्रमेयं स एव त्वादित्यत्रापि वाच्यमुपाधिः स्यादिति वाच्यम्
केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्व्यभिचारिसाध्याव्यापकत्वात् न च पक्षेतरत्वं व्याप्यतकत्वेन तदुपाधावतिव्याप्तिः॥ अनुकूलत
र्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेश्च तेन विनापि अव्यापकत्वादिपुरुषवाधोन्नीतेवानुकूलतर्कोऽनवस्थेवानेवं पर्वतात्वमपव्हेत्पन्यत्वादि
रपि नोपाधिः स्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्वात् अत एव धूमे आर्द्रे न प्रभववह्नित्वं बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वेऽरतरूपवत्त्वं मित्रात राम
नयत्वावच्छिन्नश्यामत्वे शाकपाकजन्यत्वं जन्यत्वावच्छिन्ने विनाशित्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेणासाध्योत्कर्षादिनन्यथासिद्धान्त्वयवा ११

त्ति रेकतो वैधकाकारणतावामेन घटे मज्ञानप्रसंगेन च साध्यव्यापकतानिश्चयात्॥ तर्को कार्यकारणयोरेव व्याप्ति स्वत्वाच बहुव्याकुलाप्यात्तदिति चेन्न॥
तदुपजीव्याऽन्येषामपि अनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात्॥ यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकस्यान्यात् नैकत्रव्याप्तिनिश्चयस्तत्र संदिग्धोपाधि
त्वं व्यभिचारसंशयाधायकत्वात्॥ यदा च तादृशोपि कत्रानुकूलः शक्तौ वतारसंदिग्धहेतुत्वमुपाधित्वं वानिश्चितं॥ यत्रेतरस्य स्व व्याघातकत्वेन न हेतुव्यभि
चारसंशयाधायकत्वमतीन संदिग्धोपाधिः विषयतु यत्रेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि व्याप्तिग्राहकसाम्यात्॥ तथा
चोभयव्यापकनिवृत्त्या पक्षे संदिग्धतदभावप्रतिनिवर्त्तितव्यम्॥ न चैवं तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन स्वयं संदिग्धः पक्षेकपदे दूषणदिति
तन्न॥ तथापि हि साध्यव्यापकत्वमात्रेव हेतुव्यभिचारशंकाधायकत्वेन दूषणत्वस्यादेव॥ ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्कोनास्तितदा तदभावाद्देवव्या
सत्त्वेहः अव्याप्तितदा साध्यव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वानिश्चयान्नोपाधिः प्रभयथापि नोपाधिर्दूषणं नव्याप्यभावव्याप्यमुभय
मतदुपाधिरपि तदभावोन्नयनं न हेत्वः इति व्याप्यमाउपधिरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेत् न। सोपाधावेक
त्र साध्यतदभावसंबंद्धस्य वितरद्वाहवच्छेदभेदेन तदुभयसंबंधो वाच्यः॥ तथा च साधने साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपविशेषणामुपाधिरेव
व्यापकः तथा च अनुकूलतर्काभावो व्याव्यापकद्व्यभयोरपि विगमकाभावेन दूषकत्वमात्र अन्येतुयत्र व्याहत्यापरस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्मो
स्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मो यस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसंबंधाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं व्यावर्त्तते हि तत्रारूपाधूमवत्त्वमयोगोलके॥ अत
एव तत्र साध्यसाधनसंबंधाभावः॥ यत्रैवं भावत्वव्याहत्या ध्वंसे जन्यत्वानित्ययोः संबंधो निवर्त्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादा
य सिध्यति॥ यथा वा वायुरुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वानिवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति॥ तथा चोभयत्रापि यत्रे

अ०चिं०मू० साध्याभावसिध्या साध्यस्य धर्मेतरत्वेऽध्याभावो नास्तीति अत एवाबाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं व्याप्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्तकत्वा-
दिति॥ यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मित्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधिः तन्मदुपाधेरन्यत्र साध्यव्यापकत्वे सति तत्साधनाव्यापकत्वम्॥
१२ न च धूमवद्विहिंसात्वं धोपाधिः पक्षेतरत्वेस्यादिति वाच्यम्॥ अप्रयोजकत्वात्तैरिति॥ अनुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपाद्युपाधित्व-
मिहतिरूप्यम्॥ तच्च न व्यतिरेकिधर्मत्वपतिप्रसंगात्॥ विशेषणत्वहेतुनुवह्निधूमत्वं वंधे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसंगाच्च॥ केचित्तु॥ साधन-
व्यापको व्युपाधिः क्वचित्पत्रपक्षादृष्टिहेतुः पाकरकारणविवोकठिनसंयोगत्वादिति अनुष्णाशीतस्पर्शवत्वम्॥ न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव
दोषइतिवाच्यम्॥ सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसंकरादित्याहुः॥ साध्यं च नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्यविशिष्टत्वात्॥ अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसंगा-
च्च॥ स चायं द्विविधः निश्चितः संदिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चायकत्वेन निश्चितोपाधिः य-
थावह्निमत्वेन धूमवत्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्वं यत्र च साधनाव्यापकत्वसंदेहो वा साध्यव्यापकत्वसंदेहो वा उभयसंदेहे वा तत्र हेतुव्यभिचा-
रसंशयाधायकत्वेन संदिग्धोपाधिः यथा मैत्रीतनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिजत्वं न चैतेन पहेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यं तत्र
श्यामत्वस्योपाधित्वात् उभयस्यापि साधने चार्थांतरं श्यामत्वमात्रे विवादेन मूमयत्रा॥ न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात्
॥ तत्र वह्निनैव तत्सामग्र्यापि संदेहधूमस्यासोपाधिकत्वनिश्चयात् अत्र तु मैत्रीतनयत्वव्याप्यश्यामत्वसामग्र्या स्यात् व्यभिचारं यत्र कार्यकारणभावा
दीनां व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावात्॥ अतएव साध्यसामग्र्या सहयत्र हेतोरपि व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः यत्र तु तन्नास्ति तत्र सामग्र्यपि रमा
उपाधिः इत्यपि संधायसामग्री क्वचिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्रेष कंपयापि तुल्यवागचेमपीह उपाधेः साध्यव्यापकतासंदेहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वानुमा १२

नादिः यथा शाकपाकजन्यत्वस्य साध्यव्यापकतासंदेहे मैत्रीतनयत्वे॥ यत्तूपाधिसंदेहो नोपाधिर्नैव हेत्वाभासांतरमिति तदुभयवनेभिन्नेपोत्पानु-
योगइति॥ तत्र॥ संदिग्धानैकांतिकवत् व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वात्॥ उपाधिरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन॥ इदानीमुपाधेर्दूषक-
तावीजं विचार्यते॥ नास्य स्वव्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षतया दूषकत्वम्॥ तद्धि हि सत्प्रतिपक्षोपाध्युद्भावने नस्यात् न च प्रतिपक्षवादुल्येना-
धिकबलार्थमुपाध्युद्भावनं तत्समयं धर्मानयस्यापि तत्संपातात्॥ एकेनापि बहूनां प्रतिबंधसंभवाच्च॥ व्याप्तिपक्षधर्मताहि बलं तच्च तुल्य-
मेव॥ न तु भूयस्त्वमपि एकस्मादनुमित्युत्पत्तेः॥ संदिग्धोपाधेर्दूषकत्वापाताच्च॥ तद्व्यतिरेकस्य पक्षे संदिग्धत्वात्॥ अपि चैवं बाधोन्नीतप-
क्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात्॥ व्यतिरेकेऽसाधारणत्वात्॥ पक्षवृत्तिश्चोपाधिर्न स्यात्॥ यथा शब्दोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वं अन्यकारोद्-
यं प्रत्यानेत्रेण प्रतीयमानत्वादिरूपं चाक्षुषत्वं तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात् न च नायमुपाधिः तल्लक्षणसत्वात् अन्यथापि दूषकत्वसंभवा-
च्च॥ किंच साध्यव्याप्यव्याप्यत्वेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वेन व्यतिरेके एकपक्षस्य प्रतिपक्षः न च व्यापकव्यतिरेकोऽदृव्याप्यव्यतिरेकः॥ नापि व्या-
प्तिविरहरूपतया असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरहात्॥ यत्नोपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानकारणत्वेन व्याप्तिज्ञानकारणविघटक-
तया व्याप्यत्वासिद्धिं तत्र भविः न वा अन्यस्य साध्यव्यापकत्व साधनाव्यापकत्वज्ञानमन्यस्य व्याप्तिज्ञाने त्वतः प्रतिबंधकमिति युक्तम्॥ न च साध्य-
व्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यं॥ न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञाने कारणं येन प्र-
तिबंधकं स्यात्॥ किंतु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन यथाहि साध्यव्यापकव्यभिचा-
रितया साधने साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमनुपाधेरनुमेयं व्याप्तिग्राहकसामग्र्यात्॥ नापि

अ०वि०प्र० साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वात् तथा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् तस्मादुपाधेर्हे
त्वाभासान्तरमिति॥ उच्यते॥ आर्द्रेन्धनवत्त्वादेर्धूमादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनपदि:
१२ हि साध्यसाधनसहचारादिदर्शनेनोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एवं नाशित्वादौ उपाधित्वनिश्चयाभावेन दूषणतेत्याशयेना
लौकिकबहिर्भावकितभावचिन्ता॥ किंच सम्प्रति पक्षेतरव्याप्यत्वासिद्धतया त्वां तत्र गणयाम्यदिदूषणं त्वेन साध्यव्यापकतानिश्चयो
वाच्यः॥ तेन विना तेषामसंभवात् तस्मादुपाधेः सत्प्रतिपक्षः तत्सहायाश्चायमिति व्यभिचारज्ञानद्वारा साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्ति
विरहोन्नायकतया वा दूषकत्वम्॥ यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयं न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधौ
ति वाच्यम्॥ उपाधिपोषामात्रोच्छेदप्रसंगात् तस्मात् प्रतिपक्षे पूर्वं साधनव्यतिरेकवत्त्वः॥ अहत्ति गगनादौ साध्याव्यापकत्वात्॥ संयोगादौ हेतोर्व्या
साधनत्वाव्यापकत्वाच्च॥ अथोपाधेराभासाः अहाधारणाविपर्ययः यथा अन्वयव्यतिरेकिणि साध्यवाधोन्नीतान्यवहेतर॥ अप्रसिद्धसा
ध्यविपर्ययः यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः॥ बाधितसाध्यविपर्ययः यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्रानुकृतकत्वम्॥ पक्षाव्या
पकविपर्ययः॥ यथा क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुत्वव्यतिरिक्तत्वं अत्राणुत्वव्यतिरिक्तत्वव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशे व्याव
त्वाभावासिद्धेः॥ एवं साधनव्यतिरेकः यथा शब्दोऽनित्यः अनित्यवृत्तिगुणत्वात् समानित्यपरसमवेतेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वाद्वद्वि राम
त्यादौ पूर्वं साधनतापाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् मूर्तिकादौ चित्रिसत्त्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं यत्र क्वचिदनित्यत्वसाधनव्यति
कस्येति व्यक्तव्यवस्था न स्यात् उपाधौ नित्यदोषत्वात् न हि पक्षेन सोपाधि संवद्धते नानुवाधिकसंवद्धं संभवति॥ न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदः एवं १२

साधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे वीजमिति वाच्यं स्यात्पक्षतायाः प्रत्याभासत्वं तत्र पूर्वं साधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च प
क्षे हेतोः लत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम्॥ अग्रे वक्ष्यमाणविशेषदर्शनेन सत्प्रतिपक्षत्वसंभवात्॥ एवं साधनव्याप्य
व्यतिरेकः यथा कृतकत्वानुमाने नित्यत्वादिः पक्षविपक्षान्यतरान्यः यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलहृदान्यतरान्यत्वम्॥ पक्षेतरसाध्या
धारः यथात्रैव पर्वतेतरत्रिमत्वेन चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं तत्त्वेऽपि उपाधेराभासत्वात्॥ तत्तत्पक्षीयत्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम्॥
एवं वह्निसामग्र्यादिकमप्यूह्यम्॥ व्याहत्युपाधिः॥ व्याहत्यनेनास्य हेतुधर्म्मतानिरूप्यते॥ तत्र न तावत् संदिग्धसाध्यधर्म्मत्वं पक्षत्वम्॥ संदेहो
हि न विशेषणयोत्तन्तीपूर्वलिंगदर्शनव्याप्तिस्मरणादिनातस्यनाशात्तेनोपलक्षणम्॥ अव्यावर्त्तकतापत्तेः॥ नापि साधकबाधकप्रमाणा
भावः उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात्॥ नापि भावद्वयं तथा बाधकप्रमाणाभावस्य व्याप्यत्वात्॥ दृष्टेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेराव
श्यकत्वेनानुमित्युत्पादात्॥ नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणेनेतरंमननबोधनात् प्रत्य
क्षदृष्टेऽपि अनुमानदर्शनात् एकलिंगावगमेऽपि लिंगान्तरेण तदनुमानाच्च मंतव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात्॥ अथ सिषाधयिषितसाध्यध
र्म्मी धर्म्मी पक्षः॥ तथा हि मुमुक्षोः शास्त्रात्मावगमेऽपि मननरूपमोक्षोपायत्वेन सिषाधयिषाविरोषानुमितीच्छयोपायानुमानम्॥ अत एव प्रत्यक्षपरिक
लितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तार्क्किका इति का: न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमते अनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोर्विरोधः अनुमितिसिद्धि
रहस्योत्तदुपपत्तेरिति चेन्न॥ संदेहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अप्यभावात् योग्यतायाश्चानिरूपणात् सिषाधयिषाविरहे विघनागमि
तेनमेघानुमानात्॥ त्वकारणाधीनलिंगपरामर्शबलेनानपेक्षितानुमानदर्शनाच्च॥ उच्यते॥ सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रा

सपक्षात्तेन सिद्धसाधनं बाधो वा विरहः सत्ते साधकप्रमाणाभावात् ज्ञाप्तिरूपपक्षः पक्षसाधकप्रमाणे सति अत्र सति वा सिद्धसाधनं वा प्रागुपस्थिते ऽभावात्तत्र विशि-
१४ ष्टाभावात्तथा स्वयं च विपक्षात्तस्य केवलान्वयित्वान्नास्यभेदकत्वं तथापि विपक्षस्य प्रसक्तिनिमित्तमुक्तमसंभवे इति पक्षतावच्छेदकस्य व्याप्तिविशिष्ट- अथपरामर्श
ज्ञानमनुमितिहेतुः॥ ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणोपनीतपक्षधर्मताज्ञानं तथा लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च॥ एवं च धूमो वह्निव्या-
प्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् आवश्यकत्वात् उपनीतव्यक्त्या चेति वाच्यम्॥ तस्यानुमितेः
पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात्॥ अथ यथा तत्तद्विशिष्टस्मरणोपनीत इन्द्रियसन्निकर्षे सर्वदा परामित्यभेदप्रत्यक्षं भवति॥ तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे
वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमवत्तावगाहनाद्धर्मिणीन्द्रियनिरुद्धवह्निव्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्यक्षं स्यात्॥ सामग्र्या बलवत्त्वादिति तदेवानुमितिहेतुरिति चेन्न॥ प्रत्यक्ष-
सामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते॥ ननु व्याप्याभेदप्रत्ययस्यानपेक्षत्वादपि परामर्शानन्तरं परामर्शान्तरं तद्द्वयं वस्तुतो वा भवेत् न त्वनु-
मितिः॥ अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रत्यक्षमेव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं तत्र भासते विशेष्यज्ञानस्य वैशिष्ट्यत्वात्
तत्र पक्षत्वासत्वात्। वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् अन्यत्रापि तथेति चेन्न॥ इन्द्रियासन्निकृ-
ष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनाऽनुमित्यनुत्पादापत्तेः॥ अमृतुकसामग्र्या अत्रापि सत्त्वात्॥ न चानुमानान्तरपरामर्श-
अनवस्थानात्॥ अथ यथा सुखादेवदत्तो गौरो न वेति परमाणुरूपाधिकरणं न वेति संशयो बहिरस्वातन्त्र्येणापि मनसा कोटिस्मरणाविरोधादर्शनादिसह-
कारिविरणात् जन्यते॥ यथा वानिद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवस्तरन्तः सेक्ष यथा स्वप्नानुभवदर्शनात्तथेहापि ज्ञाततोपनीतविशेष्य व्याप्तिस्मरण राम
सहकृतेन मनसा यथा परामर्शो जन्यते तेनैव तदुत्तरमनुमितिर्दर्शनादिति चेत्॥ न॥ व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहका- १४

री साधनं नो बहिर्गोचरं प्रमां जनयति यथेन्द्रियादि॥ संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निमित्तादेः प्रमाणान्तरत्वं न च तथापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इ-
ति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभवकाभावादिति वाच्यं। तत्र स्मृत धूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्॥ न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानु- नि॰
भवः संभवति॥ अत एव योऽयं वह्निव्याप्यवान् सोऽयं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्न स्यात्॥ अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते धू-
मो वह्निव्याप्य इति नाविशिष्टसंशयेऽपि अनुमितिः स्यादिति चेन्न। धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वाज्ञानस्य विरोधदर्शनेनसं-
शयाभावात्॥ अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात्। संशयेन प्रतिबंधादिति चेत्तुल्यम्॥ न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्तक-
त्वाद्धूमसामान्ये संशयो मा भूत् विशेषसंशयस्त्वविरोधविशेषदर्शननिवर्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिराकार्यतया व्याप्तिनिश्चयो वाच्य
इति वाच्यम्॥ यत्र हि यद्यावदनेकधर्मदर्शने तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्यविरोधे वेति॥ वस्तुतस्तु धूमत्वप्रकारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षध-
र्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव। ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयमित्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहात्॥ तदन्यान्यत्वरूप
स्यान्यतरत्वस्य लिङ्गत्वाभावादिति चेत्॥ न॥ भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात् एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्॥ अन्व- व्या॰
यव्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबंधकं तत्तल्लिङ्गपरामर्शं न व्या च पक्षधर्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकमतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धे-
तुः सिद्धान्ते इति चेन्न धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणोपनीतधर्मताज्ञाने सति विरोधदर्शनाल्ल धूमे व्याप्यभेदज्ञानं किन्तु अनुमितेरेव तत्रो-
त्पत्तेः तत्सामग्रीसत्त्वात् अतो न व्याप्याभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात्॥ न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरण-
पक्षधर्मताज्ञाने इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति व्याप्यतोऽनुमित्या परामर्शो विशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यम्॥ धूमत्वस्य विरोधस्य दर्शने

अनुमानं नस्यात् ६

१५ नतादृशाक्रमानुत्पत्तेः तत्रानुमितित्वं भवादिव अन्यथानिश्चयसामग्र्यां सत्यां परामर्शादनंतरं परामर्श एव कुतो न भवति ॥ अस्तु वा व्याप्य
तयापक्षधर्मतया वा व्याप्तस्य मिश्राग्रह एवानुमितिहेतुः ॥ परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् ॥ अत एव आलोकवद्धूमज्ञाना
दनुमितिः न चैवं गौरवं तद्वाविशिष्टज्ञानस्यानुपस्थितेः न च जनकज्ञानाविरोधिनो ज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वान्निश्चयग्रहो न प्रतिबंध
क इति वाच्यं अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् तथापि लिंगपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवात् ॥ अपि गोत्वं हि मधुरत्वावांतरजातिर्वा
लिंगं न स्यात् तद्धर्मानवच्छिन्नत्वाभावात् ॥ किंतु एव तस्य विलक्षणत्वादिति चेन्न ॥ व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात् ॥ न हि गोत्वमिति ज्ञाने नयोर
विशेषः अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शेऽप्यानुपपत्तेः ॥ एवं तर्हि जातित्वेऽसति सकलगोवृत्तित्वं
गोत्वमिति अनुभवाच्च न चैवमनवस्थाताद्धर्मादिवृत्तित्वेऽसति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासंभवादिति ॥ अन्ये तु ॥ अथ मालोको धूमो
वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः ॥ न चैवं धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः अपि तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिंगं न च तत्
ज्ञानदशायामपि अनुमितिदर्शनात् न तत्थेति वाच्यम् ॥ धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्त्वापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तद्वैयर्थ्यं तद्व्य
व्यावर्तकत्वादिति चेन्न ॥ न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वाच्च किंतु
धूमत्वादिकं तच्च तत्र संदिग्धमेव ॥ ननु तत्तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधकस्याभावात् ॥ पुरुषांतरेऽपि
नीलधूमवत्त्वादिकं वा अधिके न निगृह्यते तेन तु व्याप्यत्वासिद्धेः इति चेत् न तत्तदन्यान्यधूमालोकत्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति संसर्ग राम
वदव्याप्यव्याप्यज्ञानादनुमितिरिति प्रसंगात् किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात् ॥ न चैवं तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदक १५

प्रकारकं ज्ञानं ॥ न च तत्तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम् ॥ न चैवं तदन्यान्यत्वात् वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं वैयर्थ्यविशेष
णत्वादिति वाच्यम् ॥ प्रत्यक्षे हि तत्र तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनात् व्याप्यत्वज्ञानं तत्र न पाति ॥ विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसंबंधवि
शेषणाविशेष्ययोः सन्निकर्षात् तद्दर्शनाग्रहविशेषदर्शनानां वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसंभवात् ॥ न चैवं प्रत्यक्षेऽपि तदन्या
न्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् ॥ तस्मात् तदन्यान्यत्वज्ञानं
तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति किंच वह्निव्याप्यवान् अयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमिति अन्यत्रापि
तथा ॥ अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकम् ॥ तथा हि ॥ वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिर्व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकल
धूमादिवृत्तिव्याप्यतावच्छेदिका अपमेदेनावच्छेदकमेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेत् ॥ न ॥ सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरमानाभावा
त् ॥ यत्र वह्निव्याप्यं तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ न स्वव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्या अपेक्षितविषयत्वात् ॥ प्रत्येकवृत्तिव्याप्ति
ज्ञानं विना तद्बोधाभावात् ॥ अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षे … तत्र लाघवाद्व्याप्यत्वज्ञा
नमेव कारणतावच्छेदकम् ॥ न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं कार्यकारणभावग्रहदशायां फलमुखगौर
वस्यासिद्धासिद्धिभ्यामदोषत्वात् ॥ न चाथेति … मतेऽनुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणाद्धूमवत्त्वज्ञानसहितेन मनसा तुटा
देः ॥ यथा परामर्शानिरवयवद्रव्यं तित्स्पर्शेमानत्वात् ॥ आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातींद्रियसाध्यसाधनयोः ॥ का
रादृशितयोः स्मरणो व्याप्तिज्ञानेनामनसा व्याप्यानुभवः ॥ अनुमानयोः प्रत्येकं तदुभयसहचारविषयत्वेन व्याप्यग्राहकत्वात् ॥ न चा

णेन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽप्यनुमेयं तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्॥ नचैवं तत्तदुपनयसहितस्य मनसो बहिरर्थे प्रमाजनकत्वमुपनयस्य
१६ प्रमाणान्तरत्वं द्रष्टव्यादेः सन्निकर्षादिवदुपनयस्य नियतव्यापारस्याभावेन प्रमाणमकरणत्वात् सहकारिता च तदभावेऽपि भवति
बहिरिन्द्रियलिङ्गशब्दादेः सादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थो नो बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वा
त्॥ कथमन्यथा कविकाव्यादिकमिति भूयसा देतत्॥ पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेणावच्छेदकसन्निकर्षतोऽनुपनीतसामानाधिकर
ण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् न च धूमत्वेन सकलधूमे व्याप्यत्वावगमात् पूर्वमेव नोद्बोधसंस्कारात् स्मरणाद्वा उपनीतव्याप्याभेदग्रहः॥ प्र
त्यभिज्ञानेन तावद्विशिष्टस्यैवेति वाच्यम्॥ एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवत्त्वविशिष्टे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यभिज्ञाव्या
प्तिज्ञानापेक्षणाद्वह्निमद्भेदग्रहो वह्निमत्त्वग्रहो वा स्यात्॥ किमनुमानेन॥ पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणात्तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यस्य वह्निदक
तयेति चेन्न तं वह्निमानयं न वेति संशयानुरोधेन स्वातन्त्र्येण वह्निमत्त्वस्मरणात्॥ न च विशिष्टज्ञाने स्वातन्त्र्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौर
वात्॥ अयमयो यत्र विशिष्टधूमवत्त्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्व्याप्यप्रत्यक्षे भासते यथा तत्तायाः प्रत्यभिज्ञाने॥ न च यत्र नैव विशिष्टप्रत्यव
निरवगतः यत्र चैकदेशे स्मृत्युपलब्धं तत्र संस्कारवशात्स्मृत्युपाहरमिचेद्दत्तामिति ज्ञानमन्यत्रानुमानमिति चेत्तर्हि पक्षधर्मधूमेऽपि न
पुरा विशिष्टव्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तदनुव्याप्तिवोधः प्रत्यक्षेण॥ न च सहचारदर्शनजसंस्कारसहितेन्द्रियेण व्यभिचार न्युम
ज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत्त्ववतीयधूमव्याप्यत्वग्रामो वह्न्येकत्वेन प्रत्यक्षसामग्री संनिकर्षाभावादिति वाच्यम्॥ हि तत्साध्यसाहित्यका एम
रं विना प्रत्यक्षेण व्याप्यग्रहात्॥ न च यवेतवह्निसाहित्याकारः॥ न च पक्षधर्मस्य सौक्ष्म्ये साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्य १६

ग्रहे विनेत्यक्रमम्॥ उच्यते॥ विशेषणज्ञानं तस्याविशेष्ये संबन्धः तयोः संसर्गग्रहो विशेष्यदर्शनं तं विशेषणाविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षयोगोऽस्य निः
मित्यादिप्रत्यक्षविशिष्टप्रत्यक्षकारणं॥ अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्मता धूमे सत्त्वम्॥ एकैव हि व्याप्तिः तयोः सं सा॰
सर्गग्रहो धूमस्य विशेष्यदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्रीव
ह्नेः सन्निकर्षात् धूमत्वेन पक्षे संबन्धेन वह्निव्याप्यत्वपूर्वग्रहीतं तत्पाव संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वप्रकारेणैव संबन्धेन पक्षे इति धू
मत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवं च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शोद्वेवानुमितिरिति कश्चित्॥ भवतु तावदेवं तत्र्यापि ज्ञा तिरे
वत्त्वांशस्यानेकव्यक्तिसत्याचसर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहाच्च सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्युपादानमफलं स्यात्॥ इत्यपि तेच पक्षसंबंध
ज्ञानं विना नाप्ति व्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानम्॥ न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्याव्यक्तिरूपं व्याप्यताग्रहः॥ मानाभावात्
तस्मात्पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदन्येतरविशेषवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षेवातज्ञीयलिङ्गपरामर्शः॥ अन्ये तु स्वसमानाधिकरणासं
ताभावप्रतियोगित्वं तत्तद्व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यं च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः॥ साध्यस्य पक्ष
धर्मव्यापकताज्ञानं च परामर्शः न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत् पक्षज्ञानं वा गौरवात्॥ अत एव यो यो धूमवा
न्सोऽग्निमानिति उदाहरणवाक्ये साध्यावयवच्छेदेन धूमव्यापकता बुद्धेरुपदर्शयते॥ अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यादिन्यायोग्यम्॥
वच्छेदेन उदाहरणाशीरस्यात्॥ दोषोऽपि व्यभिचारादिः न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः॥ अयमपर्वतीयवह्नि धूमव्यापको व
ह्निरितिपरामर्शो यदि तदा पर्वतधूमं प्रति व्यापकताया पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनेयस्यात्॥ पर्वतवह्निः परामर्शविषयएवेति कि

१० मनुमेयमिति चेत् तर्हि पर्वतो धूमवानित्यत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य मानेन साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तत्त्वोपादि
चरमे तद्व्याप्तिर्धूमे व्याप्यतेन व्यापकत्वेऽपि समानम् ॥ वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यम् ॥ व्या
प्यत्वं तु सामानाधिकरण्यविशेषः इति तत्रैवानुमितिरफलस्यात् तत् न चैवं परामर्शस्य व्याप्यत्वेन स्यात् व्यापकस्यविशेषणं [illegible]न्निष्पासलिकवीदि
ति वाच्यम् ॥ इष्टत्वात् ॥ असन्निकृष्टधूमादौ विद्यमानस्य एव हि सर्वत्र परामर्शे चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानं च पक्षवृत्ति धूमज्ञानयोर्ज्ञानात्रय प॰
जनकज्ञाने ऽयमर्जनतयाभावात् पि पक्षस्य पर्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भा[illegible]नं न स्यात् ॥ न हि ज्ञानकज्ञाने ऽयमर्जनतयाभाति तन्यज्ञाने प्रा
धान्येन भासते ॥ तथात्वदर्शनात् ॥ न चानुमितेस्तत्त्वामसिद्धं पर्वतो यं वन्हिमानित्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति चेत् ॥ न पुरुषस्य दंडइति वृ॰
ज्ञानानंतरं दंडी पुरुष इति ज्ञानानन्तरानन्तदर्शनात् ॥ अन्यथा तत्र वाप्रिकपंचकस्य विशेषकत्वनियमः न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतयाभाति
तेन कार्यमपि तेऽपि तथा इह भूतलेघटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववान् भूतलमिति तत्र च व्यभिचारात् ॥ तस्मात्पक्षवृत्ति लिंगपरामर्शस्यापि पक्ष
त्वभावाप्तत्वादपविशेष्यकानुमितिजनपत्ति ॥ तात्पर्याभूतात् ॥ एवं समापीति तुल्यमिति ॥ इति परामर्शः ॥ व्यभिचारात् ॥ तस्मात्पक्ष
वृत्तिलिंगपरामर्शस्यापि पक्षत्वभावाप्तत्वात् पविशेष्यकानुमितिः अपितु लिंगपरामर्शः [illegible] तथा च लिंगमपि हेतुः विशिष्टकारणता आह
केमानेन बाधं विनाविशेषणस्य हेतुत्वग्रहात् न च लिंगपरामर्शे युक्तिः व्यापकत्वेनान्यथासिद्धं परिवर्धये विशेषणतत्त्वाभावेन लिंगमपि विशेषकं तथा
चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः अन्यथा यत्र व्यापकत्वं तथाहं वक्ति नान्यथाहि धूमसिन्दूरमपि नैकालतथा विशेष्यावधिदेशाद्विशिष्टहा राम
नत्वात् ॥ दंडीपुरुषइति प्र[illegible] अत एव तापमानविरोधात् तत्पलेनाविनोपणाकालवृत्तितया विशेष्यमानैर्यत्वं यथा दंडीपुरुषइतिप्र १० नै॰

५ एवंलिंगपरामर्शः कारणं नतु परामृश्यमानं लिंगं अथ परामर्शमात्रं न हेतुः अपितु लिंगपरामर्शः ५

२ हेतुः स्यात् अपि च धूमवान्कल्पमानेति धूमसमान
कालीन वह्निविषया धूमविशेषणिकानुमितिः क्रियमानविशेष
णजन्यादिशेषणासमान

मस्ति ॥ तेन धूमकालीनवह्निसिद्धिः अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनुमानं न स्यात् ॥ समयविशेषमंतर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात् किंच लिंगकौर
णत्वपक्षे परामर्शएव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारांतरमस्ति चरमे कारणत्वादिति न तत्करणमिति ॥ उच्यते ॥ अतीतानागतधूमा
दिलिंगकानुमितिरसत्त्वात् न लिंगं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववृत्तित्वयोरभावात् ॥ न च विद्यमानलिंगान्तरमेव तद्धेतुः ॥ तदानीं तस्याप
रामर्शात् परामर्शविषयस्य कारणता आह काभावात् ॥ भाविविनिपक्षे एकव्यक्तिकमेव वा यत्र लिंगं तत्र लिंगान्तराभावाच्च ॥ य
दि च वर्त्तमानमेव तत्र लिंगं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानापत्तिः ॥ अथ यथाविभूतं धूमादि न लिंगं किंतु तत्प्रागभावः ध्वंसश्च वर्त्तमान
एव तयोरपि वह्निसहाने देशत्वनियमात् इति चेन्न अतीतादिभाविवह्निविशेषनिर्णयात् वर्त्तमानतथा संदिग्धात् धूमादनुमितेन
प्रागभावध्वंसयोर्लिंगत्वे तयोः संदिग्धत्वात् नापि धूममहत्त्वस्य वर्त्तमानत्वात् ॥ किंचभूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्वते धूम इति
ज्ञानात् यत्रानुमानं तत्र कारणतः सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमवत्त्वं धूमाद्यप्रतीतभावाभाववत्त्वं वा लिंगमिति चेन्न ॥ व्याप्यविशेषणत्वेनानतेभास
लिंगत्वात् ॥ अन्यतमत्वाद्यज्ञानेऽपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च अपि च न धूमप्रागभावादिलिंगं न वा तज्ज्ञानमनुमितिकारणं प्रागभावा
दी [illegible]नां व्यर्थत्वात् आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसंभवाच्च ॥ किंच लिंगं नानुमितिमात्रे हेतुः लिंगं विनापि धूमलीवृत्तलालिंगात्मेणानु
मित्युत्प[illegible] ॥ नापि लिंगं प्रमानुमितौ परामर्शोऽनुमितिमात्रे हेतुः ॥ तद्विशेषप्रमात्वप्रमात्वाभ्यामेवानुमितिप्रमात्वात् ॥ यत्सामान्ये
यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात् ॥ अथ परामर्शस्य प्रमात्वे विद्यमानलिंगविषयत्वं तथा च व्याप्तं लिंगस्यपु

१८ मानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न ॥ भाविनाभूतेनाव्यपदार्थकदाचित्विद्यमानेनापि लिंगेन परामर्शप्रमेयत्वसंभवान्नानुमितिपूर्वक्षणमयेतत्प्रमात्वानु
रोधेन लिंगस्य हेतुत्वं कारणत्वं वा धूमकालीनवन्हेरनुमानं च यद्यपत्र धूमस्तदा तत्र वन्हिरिति व्याप्तिज्ञानादेव ॥ अथवा धूमकाल
पक्षतावच्छेदकः पक्षतानुच्छेदकधर्मसमानाधिकरणं च साध्यं यत्र धर्मे तावत्वास्ति ध्येति इति धूमकालीनवन्हिसिद्धिः ॥ पक्षव्या
पाराभावान्न परामर्शः कारणमिति तन्नैव ॥ किंतु व्याप्तिज्ञानं कारणं परामर्शो व्यापारः नच परामर्शस्यैव करणत्वे व्यापारस्यैव च
चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादसमये अनुमित्युत्पादापत्तेः ॥ नापि तर्कः व्याप्तिग्राहकस्याविषयपरिशोधकस्य वा तदजन्यत्वेति ॥ तच्चानु
मानं त्रिविधम् ॥ केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि भेदात् ॥ तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि ॥ तथाहि ॥ केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य
न विपक्षः ॥ अभिधानेऽनभिधाने वा विपक्षत्वव्याघातात् ॥ अप्रमेयवत्काव्यप्रयत्नमनभिधेयप्रत्युपपत्तिहेतौ ॥ तथा अभि
५ धेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पक्षहेतुर्यस्यापि तिःस्यात् ॥ एवं चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् ॥ गोत्ववदिति चेन्न ॥ व्यावृत्तत्वस्याव्या
वृत्तित्वे व्यावृत्तत्वमेव केवलान्वयि व्यावृत्तत्वे चेत् एवं व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तं तद्वत् केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वात् ॥ एवमत्यंताभावा
प्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वं यत्किंचिदत्यंताभावप्रतियो पं
प्रतियोगित्वस्यात्यंताभावाप्रतियोगित्वे अत्यंताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि ॥ नचात्यंताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वं चनानेतिवाच्यम् ॥ अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्वव राम
द्यत्यंताभावप्रतियोगित्वं तद्वदेव केवलान्वयि ॥ नचात्यंताभावप्रतियोगित्वे व्यावृत्तत्वं च नानेति वाच्यम् ॥ अत्यंताभावाप्रतियोगिनके १८
त्पोः सिद्धेः ॥ तत्र न तावद्व्याप्यवृत्त्यत्यंताभावः केवलान्वयी ॥ तस्य प्रतियोग्यवृत्तिः शौऽत्यंताभावात् ॥ अत्यंताभावाप्रतियोगिनके श्र

वलान्वयित्वात् ॥ नाप्याश्रयनाशजन्यगुणादिनाशात्यंताभावः ॥ तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यंताभावादिति वाच्यम् ॥ यत्र हि प्रतियोगि प्रा
गभावो विद्यते न तत्र तदत्यंताभावो विद्यते तेन यत्र च नाशस्य प्रागभावो यत्र प्रतियोगिसमवायि द्रव्ये वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यंताभावो
वर्त्ततां तर्हि तत्र नाशस्य वृत्तिः स्यादिति चेन्न पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्वात् ॥ उत्तरकाले चाश्रयस्यैवाभावात् ॥ नापि आकाशात्यं
ताभावः केवलान्वयी तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यंताभावप्रतियोगित्वात् अभावाभावस्य भावत्वात् अन्याभावात्यंताभावो न प्रतियो
गिरूपः ॥ तथा च सत्यन्योऽन्याभावात्यंताभावः प्रतियोगिरूपप्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो नस्यादिति चेत् ॥ अत्यंताभावा
त्यंताभावः प्रतियोग्येव ॥ अन्योऽन्याभावत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकधर्मादिति उच्यते ॥ इत्थमत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केवला
न्वयित्वे आकाशात्यंताभावोऽपि प्रतियोगिरूपात्यंताभावप्रतियोगीति पापि सन्दृतिमाकाशात्यंताभाव एव केवलान्वयीति व्याप्रमे
यत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि ॥ इति मतोऽत्यंताभावस्याप्रतियोगित्वात् ॥ नच प्रमाविषयत्वं प्रमेयत्वं तच्च न केवलान्वयि ॥ प्रमापा विषयत्वस्य
चाननुगतत्वादिति वाच्यम् ॥ प्रमात्वमेवाहिय यत्संबंधात् घटादेः प्रमेयत्वमनुगतम् ॥ प्रमाजातीयत्वं वा तथापि केवलान्वयिन संदेहाभावा याविषयप
त्कथमनुमितिः प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संदेहे न प्रमेयपक्षकं किं तु प्रमेयत्वपक्षकः अभिन्नविषयकः प्रमेयत्वपक्षके चाप्तित्वसाध्यस्यान्वय
व्यतिरेकित्वम् ॥ तथा च घटः प्रमेयो न वेति संदेहे होमृग्यते संज्ञा सैव ॥ अथ पक्षः साध्यवान्नवा यः संदेहो व्याप्तिर्न वेति संदेहो समानविषयकाव
वा ॥ तदस्यास्मिन्निति मातुपोविधानादिशेचेन्ना ॥ विरोधज्ञानाविरोधाभावनेदेनाऽमिहात्मैव पर्यहिवसंदेहः साध्याहिद्विविरोधी सएवा
पं २

संताभाव

दि॰

नुमानांशे व्यापकत्वात् लाघवाच्च नानुमानविषयत्वमपि तत्रांशे गौरवात्॥ प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी नवेति संशयपक्षे घटः
१८ प्रमेयत्वमिति साध्यसिद्धिविरोधी भवत्येव॥ यद्वांशे संशयपयोगेऽपि वानुमानांशे संशयपक्षतया हानी[illegible]विनाशात्॥ नच[illegible]विशिष्टसाधकबाधक
प्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धेर्न तत्प्रमाणासिद्धेः तदभावासिद्धिरिति वाच्यम्॥ घटात्यन्ताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यप्र
धकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात्॥ प्रमेयत्वं न तत्ताभावप्रतियोगीति व्याप्तेः संदेहदूषितेन्यः॥ नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकम्
त्वे वा व्यतिरेकविकलवत्तद्रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिदोषाभावादिति चेन्न॥ अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्युत्पत्तेः लवांकानि[illegible]
वात्॥ युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेनोभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपा[illegible]व्यतिरेकश्च विपक्षदृष्टान्तेंद्वाराद्व्यतिरेकव्याप्तिरूप
गुत्पत्तेश्च तत्र विपक्षाभावे[illegible]केव नोदृशि॥ केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः॥ ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्ति
पक्षधर्मताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात्॥ अत्र च व्यतिरेकसहचारेण तत्र व्याप्तिः अन्वयस्य पक्षधर्मता॥ नच व्याप्तिस्वपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्याप
काभावप्रतियोगित्वं द्वयमपि अनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम्॥ अननुगमात्॥ नचान्यतरत्वं तथा॥ एकप्रमाणापरिशेषापत्तेः॥ नचाग
ग्रहणमहिमान्यायेनानुमितिविशेषे तत्कारणत्वमिति तु[illegible]व्यतिरेकि साध्ये अध्ये अनुमितित्वात्तिद्धेः॥ उभयप्रसिद्धकृतत्कारणत्वाभावात्॥ राम
नच साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम्॥ गौरवात् केवलान्वयिन्यसंभवाच्च॥ अपि साध्याभावव्यापकाभाव १८
प्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्य

तमनुमेयम्॥ एवं व्यतिरेकव्याप्यान्वयव्याप्तिमनुमाप्य तत्रानुमितिः स्याद्व्यतिरेकी युक्तोत्तरत्र॥ अन्वयव्याप्तिर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्तु
पमालस्यार्थान्तरत्वापत्तेः॥ अन्वयमात्रमनुकूलतर्काच्च तदुपनासे अन्वयव्याप्तिमनुपमस्य नदुपमासंशोधगमाकाले
न्वमिति॥ उक्तत्वे निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते॥ प्रतियोग्यनुयोगिभावस्यानियामकत्वात्॥
अन्वयव्यतिरेकोवत्॥ ननेवं व्याप्तिग्रह एव यत् पृथिवी इतरभिन्नेति भासितं निपतत्साम्ना ग्निकरणपरत्वात्॥
व्यामेरिति वेन्न॥ समनियतत्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात्॥ अतएवाचार्यः यत्तावच्छेदकसमनहेतुत्वमनुमेने॥ ए
पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमिति प्रतीतोऽपि सर्वो पृथिवीतरभिन्नेति पृथिवीविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च॥
पक्षव्यतिरेकव्याप्तिरेखापेगमगमकभावः॥ साध्याभावव्यापकसाधनाभावाभावेन साधनेन पक्षे साध्याभा
वाभावेन साधनेन पक्षे साध्याभावाभावस्य साधनात्॥ व्यापकाभावेन व्याप्याभावावश्यंभावात्॥ अनु
षेवतसानुमितिः कुतमतहेतुलिंगपरामर्शाभावादसाध्यानमनुगम इति चेन्न॥ अनुमितिमात्रे व्याप्तितान्यसम्म
जन्यत्वाते नेवैवमतिप्रसंगः॥ अनुमितिसामान्यसामग्र्यास्यामनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनुमितिसनुमितेः
॥विशेषसामग्रीसयपि हरणाद्वसामान्यसामग्र्याजनकत्वात्॥ अन्वयिव्यतिरेके विशेषद्वये सामग्रीवनास्ते॥

ञ०टिं० ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादिव्यतिरेकिणि साध्यमप्रसिद्धं तथा च न व्यतिरेकनिरूपणं तद्वा पूर्वं संभवा
२० लिंगतस्साध्यविशिष्टज्ञानम् ॥ तेषां साध्यज्ञानजन्यत्वात् ॥ अत्र साध्यप्रसिद्धिर्दृष्टान्ते तत्र प्रसिद्धमन्त्र हेतौ रवधा मे
न्विन्वनवगमिः साधारण्यम् ॥ किंच इतरभेदो न स्वरूपेणाभिधेयः प्रतियोगिनोः पृथिवीजलायोरनुमानात्प्रागे
वसिद्धेः ॥ नापि वैधर्म्ये जलादिनिष्ठासंसर्गाभावप्रतियोगित्वम् ॥ तद्धि पृथिवीत्वादिकं तत्र सिद्धमेव ॥ न च जलादिनिष्ठा
संसर्गाभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् ॥ जलादौ पृथिवीत्वसंसर्गाभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि
तत्प्रतियोगित्वग्रहात् अन्योन्याभावस्तु भेदोऽपि पृथिवीसाध्यं संभवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यतादृशोऽन्योन्याभावग्रहस्य ॥ तथा
पि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्याप्रसिद्धेः ॥ न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभाव साध्योऽसाधारण्यप्रसंगात् ॥
अथ पृथिवीतेजोभिन्ना नवेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवीतेजोभिन्ना सतिजलादिभ्यो द्वाभ्यां भिन्ना नवेति एम०
संशयेन तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वयभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् ॥ एकविशेषणविशिष्टे विशेषणांतरवैशिष्ट्यव
विशिष्टवैशिष्ट्यस्य ज्ञानतारतम्यं च संशयप्रसिद्धं साध्यमाश्रयव्यतिरेकादिनिरूपणम् ॥ पृथिवी जलादिभिन्ना नवे २०
ति प्रत्येकत्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामेवावगतो व्यतिरेकादिनिरूपणम् ॥

पृथिवी जलादिभिन्ना नवेति प्रत्येकत्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशानामन्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामेवा
वगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः ॥ न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यम् ॥ साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः ॥
न वा साधारण्यं संवलितानामन्योन्याभावानां साध्यतया पक्षविरहादिति चेन्न ॥ न ॥ साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्च
यो भवति साध्यसंदेहे तद्व्यतिरेकसंदेहस्यावश्यकत्वात् ॥ तथा च संशयरूपा साध्यप्रसिद्धिरिति द्विष्ठमर्थधनम् ॥ एते
न पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपात् वादिवाक्यादाकांक्षादिमतोऽर्थप्रतिपादकात् साध्यप्रसिद्धि
रित्यपास्तम् ॥ वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् ॥ न चैतद्दोषाद्वाक्यजन्यमसंदिग्धमेव संशया
त्तद्विषयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यम् ॥ तर्हि संशयप्रसिद्धसाध्यकस्य च व्यतिरेकनिश्चायक
त्वेऽसिद्धोक्तत्वात्स्वार्थानुमानितदभावात् ॥ उच्यते ॥ घटादिवैतरस्वकलभेदस्य प्रसक्तत्वात् सिद्धि ॥ घटो न जला
दिरिति प्रतीतेः ॥ न च घटमेतऽन्योन्याभावो न प्रसिद्धः ॥ अन्योन्यप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् ॥ यो
ग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् ॥ न च तन्मेलितानां तत्प्रत्यक्षेऽपि ग्राह्यो न भवतीति प्रतीतिवैवक्षवलेन वापूर्वातीतिव
तल्लिंगग्राह्यप्रतीतिहेतौ पाठ्योऽपि जलादिषु चेत् ॥ न ॥ योग्यानुपलम्भोऽधिकरणप्रतियोगिसत्त्वविरोधीसोऽभावं ग्राह्यति

अ·चिं·म·
२९

॥ न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम् ॥ अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवज्जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहप्रसंगात् ॥ अथ पृथि
कृत्वे प्रतियोगिसत्त्वं च तत्र यदि स्यात् स्तंभः पिशाचवान् स्यात् स्तंभवदुपलभ्येत नेति पिशाचानुपलंभः स्यात् ॥ नन्वेवं पृथि
वी जलादिभ्यो भिन्ना पृथिवीत्वात् तेजोवत् ॥ स एव मम मतेऽपि भेदसिद्धौ दृष्टान्तो भिन्नेति विशिष्टपक्षत्वात् समवायभेदस्या
भावादन्वयिन एव पृथिव्यां जलाद्यन्योन्याभेदसिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् ॥ जलादिभिन्ना पृथिवी समवायभिन्नेति
बुद्धौ वा यत्र यो दृष्टान्तो भिन्नेति बुद्धौ व्यतिरेकिसाध्यत्वात् ॥ न च घटस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तः सिद्धसाधनम् ॥ सर्वोऽपि पृथिवीतर
भिन्ने सुदेश्यप्रतीतेरभावात् ॥ पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत् ॥ अन्यतरवाचिनि भेदावच्छेदेनैव सन्देहस्तत्रानिष्टावाप्तिनियोद्देश्या
याः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम् ॥ अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् पक्षतायाः सिद्धस्यैव साध्यत्वात् ॥ न च घटः कथं पक्षः
साध्यनिश्चयेन संदेहसिसाधयिषयोरभावादिति वाच्यं ॥ सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्यनेन संशयस्य तत्कालेऽसिसाधयिषा राम॰
याश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् ॥ घटत्वेन विशेषदर्शनमित्युक्तविशेषरूपेण संशयासिसाधयिषे न भवतः पृथिवीत्वेन ते
भवत एव ॥ धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वतत्वेन संशयवत् ॥ यद्वा सर्वत्वेनैकरूपेणानुपस्थितासर्व २९
त्राविप्रतिपत्तेः ॥ घटादौ केवलान्वय्यभेदस्य सत्त्वात् तथा चैकदेशाविप्रतिपत्तौ सामान्येन इतरभेदसाधनेऽन्वयीन र

स्यात् किं तु सामान्येन पृथिवीत्वेन ॥ यावद्विप्रतिपत्तिविषयःभावस्तु एव पक्षताविशेषानुगमात् ॥ नो हि पृथिवीतरभिन्ना
पृथिवी पृथिवीत्वात् घटवत् इत्यन्वयेनापि नैव इतरभेदसिद्धिः किं व्यतिरेकिणा ॥ घटसाधारण्यवत्तेः पक्षभेदानुमानवत्सत्सा
पिद्दृष्टान्ततावरोधात् ॥ यद्वामत्वेऽहि तत्रान्वयिन्यम् ॥ किंतु साध्यवत्त्वया निश्चिततत्प्रयोजकम् ॥ न त्वेवं पृथिवीत्वाग्रहेऽग्रही
तेयत्र साध्यं पक्षास्य यत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिवाच्यम् ॥ हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन
घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहोऽवरूपकत्वात् ॥ इति समम् ॥ अन्वयेऽपि तु सत्तया व्यतिरेकिणोऽपि
सामान्यादन्यासमातिसंधानदशायां व्यतिरेकानुपन्यासस्यापर्यनुयोज्यत्वात् तदुक्तं मोक्षस्तावद्वक्तुस्वसरूपदेशः केवलव्य
तिरेकिलक्षणं नावश्यमिष्टमिति ॥ अप्रवाजलादिनात्रपीदृशां मोऽसाधारणासाध्याऽसिद्धेनानिवृत्तिप्रसाधारणाये ॥ यद्वा ज
लत्वेन जलं प्रति तद्वद्भिन्नप्रतियोगिकाभाववत्ते ॥ द्रव्यत्वात् तेजोवदित्यनुमानात् त्रयोदशभिन्नस्य सामा
न्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशाभिन्नत्वे साध्यम् ॥ न वान्वयितमसाधारण्यवापत्तादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः ॥ व्यक्तिगमनाप
त्तिव्यामिव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेन्न ॥ पृथिवीत्रयोदशाभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना ऽप्रतीतेः ॥ नन्वेवं पृथिवीज
लादित्रयोदशाभिन्नप्रतियोगिकाऽन्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नत्वेऽसिद्धैः सिद्धिः स्यादिति चेत् न्यायमपाज

अ॰ चिम॰ कत्वात् अन्योन्यानुमपमान् जलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीतरत्वस्य पक्षादेवासिद्धिं विनानुपपत्ते॥ नन्वितरभेदो यद्यभो॰
२२ ना भावस्तदात्यन्ताभावो द्वेधा नासिद्धेः। अन्योन्याभावस्यात्यन्ताभावान्तराभावात्॥ यदि तेन समस्तरूपेण तेन साध्यत्वे तदा न तु मा
दनुमानाप्रवृत्तिः॥ भावाऽभावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलात् भावत्वं साध्यमपि॥ भावाभावोऽप्यस्तीति चेत्। तत्रैवाप
सिद्धान्तात्। अन्ततमसः कार्यत्वं गुणत्वं रूपमात्रेतीवाभोदमतौ उपपत्तौ वाच्यत्वे अधिकाभावे भावाभावाविति चेन्न॥ इतरभावा
वोऽभावो वा साध्यत्वात् तत्रैव मन्ता वाद्यविवेकतादवस्थ्यम्। तेन समस्तरूपभेदसाधनानुपपत्त्या व्यतिरेकिता वा साध्य
त्वात्। अयमेतत् पृथिवीतरत्वधूमानिश्चिताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसत्ताभावानामतदेसाधारण्य
तत्सु धूमास्तित्वाभावयोगार्थेनावाभावा जलत्वेन घटादौ घटादिजलत्वात्यन्ताभाववद्वृत्तिप्रसङ्गादेः। अवच्छिन्नोऽधर्म्यो द
ष्टप्रसिद्ध्या इति नाप्रसिद्धिः॥ तावतामभावानां वैशिष्ट्यं नप्रसिद्धमिति चेत्। किमेतावता। न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्य एम॰
ते॥ किन्तु जलत्वादीनां तावतामभावानां साध्यत्वे वा तत्र तत्प्रसिद्धमेव तावद्वैशिष्ट्यं तत्फलकम् अप्रसिद्धसाधनात्॥
मिलितानामपि साध्यत्वेनाप्रसिद्धिः। किन्तु देकधर्मावच्छेदेनेतरविकल्पकार्यः सर्वनासिद्धः॥ न च हेतोस्साधारण्यं तो २२
वदभावयोगीतत्रसयत्नोभवति न तु तदेकदेशोक्ततिपक्षाभाववान्साध्यतायाः तावत्तिपर्याप्तेः॥ यद्वा जलत्वे संताभाव

त्वेन स्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः। अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत् एवमत्यन्ताभावान्तरस्यामानाधिकरण्यं म
पि तत्र साध्यमिति नाप्रसिद्धिः॥ केवलतरेतरात्यन्ताभावसिद्धावेतत्त्वभेदप्रतियोगितो नेयतार्हति इतरभेदोऽपि स्व
यं न हेतुः॥ ननु पृथिवीतरभेदत्वं गुणत्वादिभो जलवृत्तित्वप्रतियोगित्वमिति चेन्न। न ह्यतरभेदनिषेधो हीतराभेदः। न चैवं तेजः प्र
भृतिभेदो जलेऽपि दृष्टान्तसत्त्वाद्वैकल्पस्यात्॥ ननु ह्यभेदानां वैकल्पवत्त्वे विरोधेनासंभवात् तत्त्वैकदेशाभेदानां चैकत्रैक्यं न विरोध
॥ यत्तु साध्याप्रसिद्धेः पृथिवीतरभेदत्रात् तत्साधारण्येन पृथिव्यन्तर्भावान्तरविकल्पे पृथिव्यां न तस्याप्यसत्त्वापि न स्व
वसेस्तत्त्वतीति तत्र। अत्रैवान्तरत्वस्यालिङ्गत्वमिति व्यक्तत्वात्॥ लिङ्गत्वे वा जलादव्यापितन्निषेधे प्रसङ्गात्॥ एवं तर्हि पृथिवीज
ले पृथिवीत्वात् पत्रजलं नत्र पृथिवीपक्षतेजः इति समापतेः पक्षे लक्षणलिङ्गत्वेनेति चेन्न॥ जलस्यापि पक्षत्वे प्रसिद्धत्वे एव पृथि
वीत्वनिश्चयपक्षे तीरे वा अभिचारादृष्टान्ततात्। तत्र च बाधाः एते तु स्वमतिपृष्ठतेरेव॥ ननु जीवच्छरीरं सात्मकं
प्राणादिमत्त्वादित्यादिकापक्षतौ हेतुनिश्चये व्यतिरेकिता साध्यमसिद्धौ कुत्राधिकारि इति रूपं नैरात्म्यं च न पटस्य
सत्त्वेऽपि तमः॥ तस्य तत्रासामर्थ्यमिति॥ नानुमानगम्यं नैवास्य प्रतीतावच्छेदकत्वेनाभावात्॥ स्वामेव तत्प्रतीतिं विना व्यतिरे
किणोऽनुपपत्ते॥ अथ पृथ्वी समवायिकारणजन्मकार्यत्वात्॥ तत्र समवायिकारणं पृथिव्यादयो द्रव्यमिति पृथि

प्राणादिमत्वात्मसिद्धौ तदवृत्तं जीवच्छरीरे साध्यं न शक्यमिति चेन्न। यदि मामेकत्वमात्मसंयोगवत्त्वं तदा घटादौ तद्वृत्तीति तत्तो हेतुव्यापकत्वात्सा
३३ धारणम्।। ज्ञानासमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वमात्मेव तमात्मसंयोगवत्त्वं तच्च घटादेस्तदृत्ती भिन्नो हेतुव्याप
नावसाधारणम्।। ज्ञानासमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वमात्मेकत्वं शरीरे तन्मनःसंयोगस्य ज्ञानका
रणत्वात्।। आत्ममनःसंयोगस्यातिप्रसक्तकार्यत्वादिति चेन्न। शरीरस्य तत्राप्रसिद्धेः तत्र प्रसिद्धौ सङ्गसाधनात्।। इयाणा असमवायि
कारणसंयोगाश्रयत्वलक्षणसाध्याभावेऽपि घटादौ दृष्टः न च घटादिरेव शरीरे साध्यत इति चेन्न।। इष्टापत्ते असमवायिकारणसंयोगवत्त्वे दृ
त्वस्य तत्र एवाप्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्।। अप्रसिद्धिकारणे निरूपणात्।। अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गाभिलाषा प्रसक्ति
हुसाध्यपतिव्यतिरेकोऽस्तिवेत्या। व्यतिरेकाद्य निरूपणात् असाधारणधर्मेण तत्रैव तपदार्थानुमाने घटसादिन्त्वस्वेष्टकसितत
याद्यनुमानप्रसंगादिति।। अत्रोच्यते तत्र समवायिकारणसिद्धेः शरीरात्मसंयोगासमवायिकारणत्वनियमो निसेनिरूपयाग्रावित्वे राम०
घुगुणवत्त्विगुणवत्साक्षात्प्रत्याख्यातात्वात्प्रत्यक्षवत्।। सेवा समवायिकारणसंयोगः गंधवदवच्छिन्नः संयोगत्वात्।। आत्मसं
योगवत्।। ईश्वरात्मसंयोगवत्प्रत्यक्षविशेषगुणासमवायिकारणसंयोगवत्पत्तः धातुत्ववदिति साध्यान्तरं सिद्धमिच्छाद्युत्पादकसं
स्वासमवायिद्रव्यसंयोगवत्त्वमात्मैकत्वम्।। अत एव ज्ञानासमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्यत्वमात्मैक ३३

त्वम्।। तत्र शरीरे प्राणादिमत्वस्य चेष्टादिमत्त्वस्य चेष्टावत्त्वं वायवीयं वर्ण्यदिव्याप्यत्वमहत्वम्। घटादौ चेष्टाविरहेण प्राणादिमत्त्वविरहानुमा
नेऽपि च विरहाच्चेष्टादिप्रयोजिकाधारताघटकेऽसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्यभावविनिकारणभावव्याप्य
मानं।। न च साम्येनकत्वं शरीरवृत्ति शरीरेऽबाधकाभावात् शरीरत्वावच्छिन्नत्वपिनेवसाध्याप्रसिद्धेः प्रकृतमतिरेकित्वोतिवाच्यम्।। शरीरमा
मेव तत्त्विशरीरविशेष्यकबुद्धेर्मेऽतिरेकित्वं विनानुपपत्तेः।। आयसो पाधृतग्रहणे दूषकेताच्च।। पृष्ठ चेष्टासंयोगासमवायिका
रणकासंस्कारजन्मक्रियापात्वादितिचेष्टायासंयोगासमवायिकारणसंयोगसिद्धौ समप्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्यवस्यति
।। प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानात्।। एवंव चेष्टाः समवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वसाधकत्वं जीवच्छ
रीरसाध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहेण घटादेऽप्रसक्ते सिद्धेः।। चेष्टाविरहात् तदसमवायिकारणसंयोगविरहो यहि
ग्रहः।। यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवीय वायत्नात्मभिन्ने तेन सत्ता कविशेषगुणकारणसंयोगानधिकरणवृत्तिसंयोगवत्।। प्राणा
स्मे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् पत्रे वा तत्तेवपद्यावसटे: आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनः संयोगो वा शरी
रप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न कारणम्।। भोगाधारत्वम्।। भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्तिः।। सहकूल भोगाधिक
रणावृत्तित्वात् असंपत्तवाद्धितनार्कि कुर्वतिः।। आपेक्षा आत्मनि स्वकर्माश्रितत्वा।। आह इदं नाश्रितत्वे सति गुणता

अ॰ चि॰ म २८

द्र॥ यत्रैवं पक्षानाश्रितमनाश्रितं वो सन्निकर्षं व्यतिरेकि अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य वा प्रसिद्धेरेकाधिनिरूपणात्॥ स्या-
देतद् दिक्कालाद्याद्यद्रव्याश्रितत्वेऽस्मत्तु मितेः पृथिव्यादीनां वा यानवकाशः द्रव्याणां वे प्रतियन्ति वा मा आश्रितत्वादि साधारणे धर्म्मे
दर्शनाद्भूतत्वमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति संदेहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः॥ यद्वा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थि-
तिः॥ अथवा इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्नवेति पक्षे वा संदेहादष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तित्वं प्रसिद्धमिच्छायां साध्यते संज्ञापं प्रसि-
द्धमपि साध्यव्यतिरेकादिनिरूपकं साध्यज्ञानमात्रस्य कारणत्वात्॥ न वेच्छाया देवपक्षे साध्यासिद्धेर्व्यतिरेकी वैयर्थ्यं निश्च-
यापर्यन्तत्वस्यते इति॥ मैवं संशये न साध्यप्रसिद्धावपि तद्व्यतिरेकानिश्चयात् संभवाद् व्यतिरेकनिरूपणोपयोग्यानुपलम्भा-
त्॥ साध्यनिश्चयं विना योग्यानुपलम्भस्याभावात्॥ नापि साध्यव्यापकाभावात् साध्याभावनिश्चयं विना तद्व्यापकस्यापि निश्चया- राम॰
त्॥ न च यदीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न स्यात् अष्टद्रव्यानाश्रिता स्यात् द्रव्याश्रिता न स्यात् रूपवदित्येवं साध्यविपर्यय-
कोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चायकाय च एवेनादृशः संशयो पक्षे सिद्ध्यादिसाधनम-
प्यास्तम्॥ तर्कस्य विपर्यये प्रतिकूलतर्कादिभावादिति वाच्यम्॥ साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयमूलतर्कस्यानवतारात्॥ २८
अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणेन तद्विषयेः तर्कोद्येव तत्तस्य हेतुतत्साध्यनिश्चयसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनि-

श्चायकत्वमिति॥ उच्यते॥ इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादावेवाधारतावगमात् अतत् द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं अष्टद्रव्यावृत्तिधर्म्म-
वत्वात्॥ पृथिव्यादित्वेनाधवत्वाद् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ विच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ इच्छायामष्ट-
द्रव्यातिरिक्तस्यैव वा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं वा साध्यते॥ प्रसिद्धे द्रव्यत्वे इच्छाविशेषकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्व-
प्रतीतेर्व्यतिरेकि साध्यस्यात्॥ तथापीच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्ता अष्टाश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात्॥ अष्ट-
द्रव्यातिरिक्तवृत्तिद्रव्यत्वं वा इति साध्यप्रसिद्धेर्वदृष्टान्तासिद्धत्वयोर्हेतुः स्यादिति चेन्न॥ अन्वयमात्रप्रतिसंधाने व्यतिरेक-
व्याप्तिप्रतिसंधानदशायां व्यतिरेकिसंभवात्॥ ननु द्रव्यत्वादेः सपक्षाभाववृत्तित्वे साधारण्यम्॥ तदसाध्ये तदभावो भय-
साधकत्वेन सत्प्रतिपक्षतापक्षापेक्षावरम्॥ मक्तमनहेतोः साध्याभावसाधकतद्विपक्षेणोवाद्युकामावात्साध्यसाध-
कत्वेन सत्त्वाद्वा॥ अत एव यावद्देवतानुकूलतर्कानवतारात्ते तदेवं दूषणविशेषस्य साधारणदोषत्वमुक्तं मेऽस्य वस्तुते
जेस्तत्साध्यव्यतिरेकित्वमि॥ प्रकारान्तरम्: इच्छादिसाधारणपितन्यान्यथाष्टद्रव्याधारत्वे बाधो नंतरे
देवो ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वसिद्ध्यति पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धविशेषवाधे सामान्यमतिताना स्यात् दि इत एव शेषविष-
यत्वनियमात् अत एव सर्वविषयानिसत्तानवाधानंतरं इति मतेऽकार्यत्वेन ज्ञानजन्मत्वासिध्यतीति तासर्वविषयत्वहान

स्यादेवं सिध्यतीतिचेन्न। तथापि तत्त्वं अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयानुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात्। अनुमितेर्व
२५ यक्तितावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात्॥ ननु अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वप्रकारिका। तस्य पूर्वमप्रतीतत्वेन प्रकारत्वासंभवादि
ति तत्प्रकारिकानुमितिर्व्यतिरेकिणो वा। अन्यतानिर्णयेन तथा व्याप्तिरप्युक्तादिग्यापक्षसत्त्वेऽन्यता पुनरेतावदुपादानं गोचरेऽप्र
सिद्धेनेतावदुपादानं गोचरत्वानन्तमेव। नित्यसर्वविषयत्वात्तदप्रसिद्धमित्येतन्निरस्तं सर्वविषयत्वव्यतिरेकिणो वा प्र
व्यातिपत्तेर्धर्मितावच्छेदेनापि व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण साध्यसिद्धिसंभवात्॥ ननु साध्यगतविशेषप्रकारिकान्यानिष्प्र
माता। अन्यत्र अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे यादृग्द्रव्याश्रितत्व यादृक्साध्ये नेतरदन्यत्र अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमन्तरेणाप्रतीतावाप्र
वर्तनाय पक्षे। स सएवमप्यष्टद्रव्यानाश्रितेष्वा यादृग्द्रव्याश्रितत्वं सिध्यतु॥ तस्य द्रव्यस्याष्टद्रव्यातिरिक्तत्वं कुतः सिद्धेन। अन्य
पक्षामात्राभिचारमादायमानं तेऽपक्षतीतेन तत्समलक्ष्यष्टमात्र द्रव्यमत्रातितेच्छा हेयरिद्धिपक्षे॥ तन्मानतरोपस्थापितेन द्वि
त्रेपत्वविशिष्टत्वानस्सह एमेवं दनमितापरोदृश्य्ना दितिवेन्न॥ मानान्तरेणोपमितानुपस्थितेः। पक्ष दृष्टान्तेपर्याप्तिधर्मा
मित्रत्वं नेमानेति इच्छापाश्रये धिया पक्षाश्रितत्वं जानीते तेपामथानुमानादिसप्यात्॥ अथ व्यतिरेकिनानुमाने सर्वत्र प्रमे
यत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वत्वादितिचेन्न॥ विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्तात्। अन्वयितु व्यतिरेकिण्यभाव एव सा २५

ध्यः सच प्रसिद्ध एव सिध्यति॥ पक्षाभावस्य व्यापकोहि तन्मा वो गृहीतः स्वसाभावः परोव्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिध्यति॥
व्यापकाभावस्य तेनापतात्तेयाप्याभाववत्त्वाद्वेरूप्यं न्यायात्। तथाहि पृथिवीतिरे भेद्यमिपते पृथिवीत्वादि सत्र इतरेभ्यो जलादेर्भेद
कः पृथिवीत्वाभावो गृहीतः इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण न पृथिवीत्वेन पृथिवीत्वेन पृथिवीमित्रत्वमिति तथोः स्वभावोऽप्रसिद्धए
व सिध्यति प्रतियोगी ह्यन्यत्र सत्त्वे तन्मत्सत्त्वेनभूतलेपटाभाववत्॥ एवममत्राव्याप्यवृत्तिछायाव्याप्तिपत्तेसिद्धेस्वाश्र
प्रपेपोः सत्ताभावः न दवद्वैदं च पटादि सर्वत्र तदवच्छेदेनेतानुपलंभात्॥ जीवच्छरीरं तु न तथा तदवच्छेदेन तदप्यपेक्षोपलंभा
त्॥ तथाविवक्षा संताभावाश्रयता वच्छेदकरूपस्मिन्नेतत्स्य पटादौ प्रागभावादिमत्तामावो व्यापकोगृहीतः इतिजीवच्छरीरेया
णादिमत्ते नेच्छासंताभावाश्रयतावच्छेदकस्याभावःमामेवतत्वं साध्यते॥ एवंप्राणाव्यपसाधकव्यतिरेकि व्यपिवाधिकरण
प्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिक समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावः प्रमायां गृहीतो तो विवादाध्यासितानुभवेसमर्थप्रा॥ वृत्ति
जनकत्वेनवाधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिध्यति आधिकरणप्रकारानवच्छिन्नेत्वमेव प्रमात्वम्॥ ननुसाध्या
प्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं रूपं विशेषणज्ञानं साध्यतावच्छिन्नत्वान्नस्येतिचेत्॥ न॥ पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीस
त्वात् तत्र विशेषणज्ञानं च साध्यविशेषणकत्वेन प्रयोजायते॥ भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यकप्रमत्त्ववत्तत्तत्रस

व्या॰वि॰म॰ व्यतिरेकिलिंगमकृत्रोपयिकम्॥ न च साध्याप्रसिद्धिं विनैतादृशागमकं प्रति संधानं संभवति॥ न च वस्तुगत्या यः साध्याभावः
तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया तान्तत्समुपपन्नइति वाच्यम्॥ व्यतिरेकाभावानुपपत्तेरिति चेन्न वोऽभावोपि समावस्य व्यापकत्वे
२६ न गृहीतस्तदभावाभावेन तत्स्वव्याप्याभावः पक्षे साध्यं हेत्वनुगतान्तिमस्त्रकसागमकत्वेनोपयिकता न॥ अथ एवं व्यतिरेकि
प्रकारः स्वार्थे एव परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञोपसंभवाद्दिति सर्वमवदातं तद्व्यतिरेकानुमानसिद्धौ वर्याप्तिर्नसानो
नरंजैनैव नदर्थे सिद्धे॥ स्यादेतत् गृहगोनिः ज्ञास्त्रातकल्पितलिंगाह्रादेवदत्तस्य ग्रानेवघंजीवितमेव गाने चरमं ग्राते
र्वजीवी गृहएवेति नियमे प्रसत्तेन गतेपञ्चाषो गणानुपलब्धा॥ नो चेतो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्वे
लावलानिरूपणात्तव हि सत्त्वकले नां विना नियमदृष्ट्या विषयसंशयं जनयति तो जीवति न वेति संशयमापाय जीवनस
शयापनुत्पजीवनोपपादकं च हिः सतंकलपति॥ यथोक्तसामग्र्यनंतरं बहिरस्तीति प्रतीतेः॥ अत एवान्वयव्यतिरेक्या रामः
प्रसंशयहारगृहाभावस्तेतुल्याद्दिति नियमदृष्टविषयके संशयो घाकरणं जीवनसंशय एव वा कारणोस्य व्यापारकता
नियमात्॥ प्रमाणयोर्विशेषतान्तं तदाहितसंशयहारकरणमिति केचित्॥ तदा जीवितस्य लिंगाविशेषणास्य संदिग्धत्व
तेनानुमा॥ ना संभवाद्व्याप्तिमनिं तेरम्॥ ननु संशयसकलत्वे च ते स्यात्मगुरूणासंशयापादयितदेवकोऽपि नित्यहेतुकत्वेनापत्तेः २६

नत्वप्रमितसंशयः कस्मिन्नांगं जीवनस्य दातनीं प्रमीनत्वे संशयाभावप्रसंगात्॥ किंच जीवनसंशयसमजेः पिदृष्टता प्रमि
चारेण चाहः सतगमकत्वमिति चेन्न॥ यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कसेन मातातः अत एव चेत्ते जनिष्ठमाणयोः गृ
हाभावनिश्चयोन्यथाक्ते संशयमापादयतीति नवाहः सतेकमकः गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशयम
हति॥ अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्विरुद्धत्वे तु स्वबलतमत्वगमकं च तदेह च हिः सतेकस्य नाविशेषदर्शने विरहात्॥ कस
नेवाप्रमितजीवननिर्वाहकत्व हिः सत्त्व च गृहनियमनिर्वाहकमरणस्यापि वृतेनतत्कसनायिस्यात्॥ जीवनमरणयोः संश
याविशेषात्॥ अथ तयोरेकं वलीयो यन्नद्यपरमबलतद्देकेनाप्यसिद्धावएवेति न संशयः तस्मात्प्रत्यक्षात्तवपं जीवितमव्या
श्रित्ते गृहाभावस्य निश्चितितः तत्र च हिः सतेकस्य न नन्तु जीवनेन निर्वाहकवाहिः सत्त्व च गृहनियमनिर्वाहकमरणस्यापि वि
नत्तेन तत्कसनायिस्यात्॥ जीवनमरणयोः संशयाविशेषात्॥ अथ तयोरेकं वलीयो पवद्परमवलतद्देकेनाय स्य वा
ध एवेति न संशयः तस्मात् प्रत्यक्षात्तद्वपंजीवितमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र वाहिः सतेकस्य नेनेतु जीवनेन सं
शये॥ एवं च देवदत्तो व हिः सन जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा व हिः सत्ता नंता
ध्य पिमा लिंगविशेषणात्तीवितसंशये च हिः सत्त्वकस्य नानारस्येव॥ किंच गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविष

अ.वि.म. पुंसंशयं जनयिता जीवनं संशयमापाद्य बहिःसत्त्वं कल्पयतीति न युक्तम् मानहि परतरां वयसंशयः स एव तन्निश्चयाय प्रभवतीत्य
२८ तिप्रसंगात्॥ मैवम्॥ यथोक्तसामग्रीजन्यत्वेन संशयवानेव तर्कं यमि॥ योग्यानुपलब्धिं जीवितो गृहाभावनिश्चयः सुदृढ.
इति जीवननियमव्याहतः योरेकं बाध्यं विरुद्धयोः प्रमाणार्थप्रतिपादकत्वात् इमं संशयकल्पितौ जीवनग्राहकं वा अन्ता
मुत्र बहिःसत्त्वकल्पयितारं गृहे नियमव्याहतकम्॥ तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहे नियमव्याहतकमात्रं बाधी॥ मरणकल्पने तु शत
वर्षजीवी देवदत्तो यत्र वर्षे तीव्रो गृहे एवेति नियमद्वयस्यापि बाधः स्यात्॥ तदाह जीवनं बाधेन नियमबाधस्यो वस्य कल्पनेत्या
दिति किं चाधर्जीवितयोः श्रोजीविष्यतीत्यादिव्यवहारस्य क्षणलवमुहूर्तादिसमयोपाधिनिष्ठं जीवनमुपलब्धमिति तदा ध्रुव
दत्तस्याग्निबाधः॥ देवदत्तेन देवपदग्रहे सत्त्वप्राप्तिश्च भ्रमः॥ तथा च भावरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वसम्भवस्य लघु
त्वं यद्यपि गृहाभावस्य अभावमात्रत्वेन बहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तत्र देहस्य मरणमेव लघुतरम्॥ राम°
पि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लाघवमिति तद्देवदत्तस्य पितुर्महिम्॥ ततोऽर्थापत्तिः कल्पितं जीवितमुपजीव्य गृहमानाद्येव बहिः
सत्त्वानं भविष्यतीति एतावता तर्कसहकृतोपयोक्तसामग्रीसम्भवः संशयो बहिःसत्त्वं कल्पयति॥ नव्यास्तु॥ तर्केण वि २८
पर्ययपर्यवसायिविशिष्टाभासत्वं तत्पर्यवसानेन देवार्थानुमानमेनं तर्कसहायं बहिःसत्त्वमनुमापयिष्यतीति॥ यत्तो

लाघवगौरवतर्कः प्रमाणविपर्ययपर्यवसायिना मेव प्रमाणसहकारित्वम्॥ अत एव प्रसक्तत्रस्वादावपि सहकारी सः। नत्वन्यस्यां दशायां
मत्र प्रमाणान्तरमस्ति॥ ततोऽर्थापत्तिसहकारी तर्कः॥ ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तत्केतु गृहीनयथोक्तसंशय
स्यादिबहिःसत्त्वप्रमाणोपकृतं तद्दामत्तेगृहस्थितेर्वा बहिःसंशयाद्यत्र बहिःसत्त्वकल्पनासौपिप्रमास्यादिति चेत्॥ य
था हि प्रमापकस्यो द्विप्रसरः प्रमाणत्रयाणां तिरोधानादेन्द्रियकं भ्रमसत्त्वयोपयोक्तसंशयस्यापि दोषे प्रमाणशालि
तिरोधानाद्यग्रहरूपभ्रमसम्भवात्॥ परीक्षिततत्त्वानां ज्ञानके भाविविभ्रमतेयथार्थत्वनियम इति चेन्न॥ सत्यम्॥ गृहे जी
पितृजीवननियमगृहाभावस्य ग्राहकप्रमाणयोरसत्तराभासत्वेनाभासत्वसम्भवात्॥ यदा दोषाभावे सति जनेन यथो
क्तसंशयस्य बहिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति॥ उच्यते॥ अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वात् इति सामान्यतो दृष्टादेव तर्क
सहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वसिद्धिः॥ तथाहि जीवनप्रमाणाबाधे गृहनियमप्रमाणग्राहक
मानीत्यापि तत्त्वलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि बाधः स्यात् गृहनियमग्राहकं बाध्येतेति यदि
यं तिजीवनप्रमाणलिङ्गो विशेषणजीवितनिश्चये बहिःसत्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधेवे सोहितर्कसहकृतात्सामान्यतो
दृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामरणलाघवं विषयीकरोति॥ ननु बहिःसत्त्वपरम्परासाधकं जीवन

अ॰ विं॰ प॰ प्रमाणं तथा च सामान्यतोदृष्टाद् गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रामाण्यात् लिंगविशेषणजीवितनिश्चयेऽनुमानादेव बहिः स
त्त्वानुमितिः सिद्धिमप्यपि सा॥ ननु बहिः सत्त्वानं विना जीवी गृहे रणेऽसत्त्वप्रसंगोऽत्र सत्त्वे पिवा सत्तु मध्ये सत्वात्तथा मेव ब
३० हिः सत्त्वानम्॥ ननु गृहनियमग्राहकबाधोनंतरं तज्जीवनं निश्चयिं जीवनग्राहकं जीवितनिश्चयेऽनुमानस्यात्॥
न च प्राप्तमिदं बहिः सत्त्वानमर्थापत्तिविता॥ न च गृहनियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूकेऽपि मर्थापत्तिसाध्य बहिः स
त्त्वानमितिवाच्यम्॥ नदेसहकारेणार्थापत्तेर्बलवत्त्वाद् बहिः सत्त्वानमस्याव गृहनियमग्राहकबाधेऽतिवेत्र॥ तत्के
सहकारेण सामान्यतो दृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसंभवात्॥ [illegible] यथोक्तसंशयपदं जीवनाबाधेन
त्रियमबाधावश्यकत्वादिति तत्कालांतरे मे बहिः सत्त्वानमिति विवादम्॥ तत्र तुल्यनीयप्रमाणाभावे यथोक्तसंशये तद्वत् स
त्त्वसहकारितम्॥ [illegible] त किं तु नियमग्राहकबाधद्वारा बहिः सत्त्वपरत्वे सामान्यतोदृष्टलोपवाद॥ न च सामान्यतोदृ
ष्टावतार एवं नात्रेत्यतीति वाच्यम्॥ अनिर्धारितैकबाधप्रामोत्येकं बाधानुकूलकत्वनायां विनिगमकत्वतर्के नैवं तावप्रामिनु सा राम॰
मान्यतोदृष्टं विना॥ किं च विरोधत्तानानंतरमेव प्रमाणमिति पक्षीनास्ति तत्र प्रामाण्ये संशयो न स्यात् न स्याद्यजीव
नसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणे निश्चायकत्वात्॥ अथैकमनयोः प्रमाणमिति ज्ञानं न पि तत् सामान्यतोदृष्टस्य पये ३०
वसितत्वात् ज्ञानितनियमद्वयसंशया हि न तौ वनसंशयानंतरं तत्कोवितो देवहिरस्तीति त्वानं जायमानं संशयेत्यत्र

रणांलब्धत्वस्यापयनीतिवेत्र॥ यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कादिनानवगमनिर्धारितैकप्रामाण्यानुमितिस्व जीवनपनि
तदेव तत्सहकृत्वं पुनरनुसंधीयमानं गृहनियमग्राहकमप्रमाणमिति अनुमितिबहिः सत्त्वानानुकूलं जीवनप्रतिसहको
रिवैचित्र्येण तु स्यापि विचित्रफलजनकत्वात्॥ न च जीवनसंशयानंतरं तदनुसंधानमसिद्धम्॥ गृहनियमग्राहकस्य नी
वनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वानुसंधानं विना बहिः सत्त्वे फलनेऽस्य बाधप्रसंगात्॥ अथ यदि यद्देतु पपि प्रमाणं पुनर
नुसंधीयमानं सहकारिविशेषात् फलांतरजनकं तदेहादृष्टाश्रितादिकार्यत्वादिति सामान्यतो दृष्टात् तदृष्टाश्रितत्वानुमि
तौ पक्षादृष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे दृष्टादृष्टाश्रितत्वदृष्टाश्रिता॥ अदृष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति कार्यत्वादिति व्यतिरेकिणा
त्मसिद्धिरिति भिन्नेति॥ अदृष्टद्रव्ये वृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतो दृष्टादेव पुनरनुसंधीयमानाद्धेतोस्तत्सिद्धेरिति चेत्॥
अनुमितेरपि तावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात्॥ व्यतिरेकिणोऽपचमेव सामान्यमा
वधारणे नोपायांतरस्य प्राप्यादोषत्वाच्च॥ अपि च॥ देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्रणिलाभान्महद्दिति सामा
न्यतो दृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति॥ तथा च लिंगविशेषणनिश्चयादनुमानादेव बहिः स
त्त्वसिद्धेः॥ अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतो दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात्॥ नियमग्राहकमानोपस्थापितालिंगकरम

२० रणानुमानेननीवनयाहकस्येवास्यापिसत्प्रतिपक्षत्वं एकेनप्रसामविप्रतिबंधसंभवात् ॥ नचतर्कसामान्यतोदृष्टस्यबलवत्वं
आत्मियत्तधर्म्मेतेहिबलंतत्वतुल्यमेवज्ञानम् ॥ लाघवादिमत्तर्कस्यविशेषमात्रेपर्यवसायकत्वेनयाप्रियाहकत्वंसत्तुसत्वादिति
चेत् ॥ ताहिपक्षधर्म्मतावलाद्विशेषसिद्धिः कापिनस्यात्सर्वत्रसामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्यविशेषपर्यवसानियमसाव
र्वेणासत्प्रतिपक्षसंभवात् ॥ अप्रयोजकत्वान्नविपरीतसाधनमितितुल्यनियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वान्नीवनग्राहक
स्यतुसामान्यतोदृष्टस्यज्ञोनिरस्तात्तपक्षार्थत्वमेवविपक्षबाधकंयाभिन्याहेतुमस्तितस्मात्सामान्यमुखप्रवृत्तस्य
सहकारिवशाद्विशेषपरस्यानुमानस्यतद्विशेषविलक्षणविशेषग्राहकप्रमाणेननसत्प्रतिपक्षत्वम् ॥ नचप्रमाणवि
रोधेनासत्पक्षेनसहकारीशाद्विशेतिवाच्यम् ॥ तर्कानवतारेविशेषपरत्वाभावेनाविरोधात् ॥ मदवृत्तारेनदधिकबलता
द्वाऽनन्यथात्वानिवतारेसत्प्रतिपक्षस्यतत्वतोरेः पिनतंननिवर्तने ॥ किंचैवमर्थापत्तावपितद्विरोधेनसंनसहकारिस्या राम०
त् ॥ मरणकत्पनेशतवर्षावच्छिन्नजीवीगृहएवेतिसत्प्रावाधात्किंतुविशेषणवाधात्‌शतवर्षजीवित्वावच्छेएवविशेषण
भावाद्यतोविशिष्टाभावोप्यस्तीतिचेत् ॥ नाविशेषवतिविशिष्टाभावस्यविशेषणाभावात्मकत्वात् ॥ विशिष्टस्यातिरिक्त ३०
स्यानभ्युपगमात् ॥ अमेतुशतवर्षजीवीदेवदत्तोजीवीगृहएवगृहेनास्तीतिप्रमाणयोद्वयोरविरोधेः पित्तोपमाणपविरोध

तानमस्तितत्रजीवीगृहएवेसप्रमाणघटितप्रमाणद्वयविरोधहतान्जनितामामाण्यसंशयांहितजीवनसंशयात्प्रमाण
योरविरोधाभावदकमप्रमाणविरोधिवहिःसत्वकल्पनात् ॥ यथोक्तसंशयस्यापमेवस्वभावोपदर्शकगसाप्रमाणंतंनहितेधि
कृसमाहि ॥ विरोधेघटकस्यवस्तुगसाप्रमाणत्वमेवविनिगमकमितितुल्यम् ॥ अप्रमाणस्यापिप्रमात्वेनताना
कोटिविशेषदर्शनविनायद्योर्संशयानन्तरंवहिरस्तीतितानमसिद्धम् ॥ अतोनफलपलेनतत्रार्थापत्तिकल्पनम् ॥ किं
चमृतेगृहेस्थितेबहिःस्थितिंविनादृष्टासंशयादेवबहिःसत्वेगृहसत्वेमरणंवाकल्पेत ॥ कस्यचित्तद्विरुद्धमानकगण
प्रामाण्यपतेरर्थापत्तिसामान्यस्यैवनस्यात् ॥ एवादेतन्यामतंसंशयः कारणमर्थापत्तावनुपपत्तिरेवस्यात् ॥ तथा
हजीवीदेवदत्तोगृहेनास्तीतिज्ञानेवहिःसत्वंविनाजीवितोगृहासत्वमनुपपन्नमितिज्ञानानन्तरंवहिरस्तीतिवीर
स्ति ॥ नत्वत्रव्यतिरेकाभावेऽनुपपत्तिज्ञानंकारणम् ॥ नवृद्धिरन्तोवहिरस्तिविषमानुवेसतिगृहासत्वाद्
वृद्धिति ॥ अनुमानानाविषमानत्वेसतिपत्रपत्रास्तितद्भावेसद्देशान्तरास्तियथागृहएवकोणान्तरसत्वंसमर्पितिष्ठा
मित्यतिव्याप्तिप्रभवानुमानाद्बहिःसत्वसिद्धेः विमर्थापत्तेरितिवाच्यम् ॥ हेतुसाध्ययोः सहचारज्ञानंदष्टार्थमनु
पपत्तिज्ञानेःपिनाहःसत्वज्ञानात्सामान्यतोव्याप्त्याऽनुमानेउपसंहृत्यमनाकेतितद्मद्देशोसिद्धिरर्थापत्तेर्वा ॥

नतु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किंदेवदत्तबहिःसत्त्वं विना तत्त्वबहिस्सत्त्वमात्रं विना वा प्रथमं देवदत्तबहिःसत्तासती
तो तेन विना इदमनुपपन्नमिति तानायोभावात्॥ प्रतीतिगौरवं मर्थापत्त्या अर्थापत्तिजन्य एव ततस्तताच्च सो ऽप्यत्र
पः मतङ्गकल्पेत्तोः न्यतस्तस्सिद्धेरेतद सिद्धेरिति। नाम॥ अस्मदीयबहिः सत्ताज्ञानं विनाऽनुपपत्तिभावात्॥ ब
हिःसत्त्वमात्रं सिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्तासिद्धेरभिनिवेश॥ नं तस्यापि तेन हि विनानुपपत्तिज्ञानं करणस्य मामाको
टेरणविशेषस्यानं फलम्॥ तथा हि जीविनो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यत्र गृहासत्त्वम
नुपपन्नं तत्र स्वबहिःसत्त्वं कल्पयति॥ नामत्र देवदत्तस्यान्यत्र सिद्धे देवदत्तो बहिः सत्त्वं कल्पनमिति देवदत्तबहिः सत्त
यपवस्यतिनवतेनत्त्वेण कल्पनानवातिनविनानुपपत्तिज्ञानं करणं यथा वह्निमात्रसाधसाधर्म्यं स्त्यर्पतिवह्निविसिद्धेरे
वपर्वतीयवह्निसिद्धेर्नानुपपत्तीपत्तेन धूमानामसिद्धेः॥ तेन रूपेण व्यापकत्वेन ग्रहात्॥ अर्थापत्त्यादिकाभावे नै सुपपत्त्यो
भावनियमो नु वेपत्तिनैतत्त्वभावमात्रमिति प्रसंगात्॥ एवं व्यतिरेकव्याप्तिमनन्तरुपपत्त्यात्व्यतिरेकानुमानस्यैव
साधनं सिद्धेः किमर्थापत्त्या॥ नथा हि॥ देवदत्तो बहिः सन्जीवित्वे सति गृहासत्त्वानुपपत्तेर्वं तत्र वृपपन्नतो गृह स्थितो यः॥
नवा मत्स्यो पष्टसास्यगमकतेऽतिप्रसंगः॥ साध्याभावव्यापकोभावप्रतियोगीसस्तनियामकत्वात्॥ नचार्थापत्तेः

स्वरूपसतो व्याप्तिलिंगं नानुमानजनकम्॥ अनुपपत्तेर्ज्ञानं विनाकल्पनानुदयात्॥ अर्थापत्तौ व्याप्त्यग्रहे साधनकाभावेति॥
मैवम्॥ व्यतिरेकव्याप्तिस्वरूपस्य पक्षधर्मतामिति व्याप्तिधीजन्यमप्यबहिः सत्ताज्ञानं तानुमितिः तेषां व्याप्तिपक्षधर्म
ता ज्ञानजन्यमनोनियमात॥ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं नयतत्त्वधर्मस्तानमनुमितिप्रयोजकमिहाप्यस्तीति तत्रवा
च्यम्॥ केवलान्वयिनि दृष्टमेवान्यतया साधव्याप्यत्वं तानयस्त्यापा ता॥ व्यतिरेकसहचारदर्शनोरेव व्याप्तिग्रहो
त्स एवं न कैपसम्व्यतिरेकसोमपस्तवासहचारग्रव्याप्तिग्रहे त्वं विधुः नुमानत्वं वित्तस॥ अत एव धूमोदग्राव
शेषएवा व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकोवेति वेत॥ तत्र स्तन तो वदे वं तथापि नो वीदेवदत्ताभावो गृहे तो मानो
नवहिः सत्त्वलिंगं देवदत्तावृत्तिताक बहिः सत्ता गृह निष्ठात्यंमभाव यो व्याभिक्र रणते नैवपत्तस्समानाधिकरण्य
रूपव्याप्त्यभावाच्च॥ उपरिसवितामेरालोकवत्पादि सवभूमेरूपरिसंविद्धत सवितेकतेनानुमानानन्तार्थापि गृह
निष्ठात्तत्ताभावप्रतियोगित्वं तत्त्वमितियोगी तस्य देवदत्तधर्मतपातदसन्निकर्षप्रसङ्गेण ज्ञानुमनशक्यत्वात्॥ अनुप
व विशेष्यासन्निकर्षतत्तो पलिंगपरामर्शोऽपि न प्रसङ्गेण॥ न व व्यतिरेकव्याप्तिग्रहानिष्ठाभावभावपूर्वं ज्ञानं सहकार्या स्व
पमननैव सजमन्तरतिवायसहकारिण एव प्रमाणतो नरत्वप्रसंगान्तस्य व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्यमाण धूमाल

अर्थाप° प्पंक्षानुमिमिः॥ आद्युक्तं स्यायेनात्रापि लिंगपरामर्शाभावात्॥ नन्वयं चित्कुपं तद्इव व्हिताने पक्षधर्मे धूमस्य जिसहिता
३१ द्धूमो वन्हिं विनानोत्पत्तिनुपपन्नित्वान्दितिग्रहाणाम्ना तएवदर्षमानो धूमो वन्हिं विनानुपपन्न इति पदार्थापत्तेर्न
दानुपपर्यपित्तिरेव पदानुत्तमपत्तित्वानं विनाप्यर्थसिनप्रतिसंधायिनेतदनुमानत्वपत्तित्रिविधानुमानांगीकारात्॥
नस्माभ्रमोरकुम्यानिम्नुपपत्तौ मतीवी देवदत्ताभावोचूहः सत्वंकल्पयतीति॥ कुत्ते॥ देवदत्तास सन्निकर्षे गृहस्य गृह
निष्ठाभावप्रतियोगीत्वस्यासह्येराग्रहसतो॥ तथाहि॥ गृहे देवदत्तस्याभाव इतिप्रत्यक्षं देवदत्त षष्ठ्यर्थ वाभावमसत्व वंधप्रतियो
गीत्वसत्वत्तरागोचरयति॥ संवंधित्वानुस्मसंवाधेद्भुपविषयलात्प्रतियोगिनासममभावसंवंधानराभुपातेः॥ गृह
हनिष्ठाभावप्रतियोगीत्वप्रसत्वापच्यितेल्क्ष्ताम्रानिवेशिष्ठममपिप्रत्यक्षेणसुग्रहम्॥ नन्वदेवदत्तविरोधस्य कंव
हिस्सत्वमप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगीत्तत्त्वाननाप्तीतिवाच्यम्॥ पक्षत्वेन लिंगपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् समं°
अधिकस्यगौरवपराहतत्वात्मत्यथ वाचनातिप्रसक्तेः सहकारिविधातमनसेवस्यातदिवंत्वेविशेष्यकसत्वोपालिंगपरा
मर्शः पथावनसहकारिमानात्तत्पापपाद्धतमधस्तात्॥ ननु मरकः पर्वतेन स्वस्तसतिन्नसतिविंतितानानंतरपवे ३१

तेन्नसतीतिज्ञानमस्ति॥ नचव्यतिरेकिणास्तत्संभवति॥ पर्वतेन्नसत्तसाध्यप्रसिद्धौ व्यतिरेकिव्याससिनिरूपणात्॥ न
चपर्वतेन्नसस्यप्रसिद्धौ तेनविनानुपपत्तिप्रतिसंधानमपिनेतिकथमर्थापत्तिरपीतिवाच्यम्॥ अधिकरणं विनानुप
पद्यमानेन्नसस्प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतेनप्रसिवतरदमाधिकरणं कल्पयतीतिचेन्न॥ मपेरन्नसस्साधिमकरणेनस
तारितिसामामतोदृष्टप्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतेन पर्वतेन्नसगोचरयतिप्रसिद्धविशेषबाधसहकृतस्यामास
ज्ञानजनकमप्रमाणप्रसिद्धेतरे विशेषमादायज्ञानजनकत्वनियमात्॥ अत एवानिसत्तातवाधानंतरंहिसात्हे
तानजनमतंसिध्यत्कदंते नित्यत्वमादायप्रसिद्धतीत्याचार्याः॥ पक्षमपरन्नसपर्वतोधिकरणं पर्वतेतरानधिकरण
तेसतिसाधिकरणतासर्वतेत्वविदिसमपमतिरेको॥ अपवादः समाधितान्वदितरत्नति सन्नतदधिकवृति
भवतिसत्तहृतिभवतीतिसामामतोपत्तेर्थातमपिनेष्यापर्वत न्नित्वंसिध्यतीति॥ एवं पीनोदेवदत्तोदिवानभुं
क्तेइत्यत्राप्यप्रसिद्धं रात्रिभोजनमभोजनस्यापीनत्वहानेरात्रिभोजनमादायप्रसिद्धमिति॥ अर्थापत्त्या भोजीपीनत्व
त्रनयोपपत्ताहानेनतथापीनोदिवानभुंक्तइत्यत्रापिदिवाभोजनसवाधात्प्रोपपत्तागद्धरात्रिभोजनस्यापिप्रतीतिः॥

अन्नो योग्यतापटको ऽप्रसिति विना ऽन्वयस्खलममानमिदं वाक्यं पोष्यतापादकं रात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुंक्ते इति वाक्यं कल्प
३२ यितुं जिमसहानपबोधं जनयति॥ नैवं लाघवात् रात्रिभोजनमेवकल्पयितुमुचितम्॥ तात्पर्यो कात्ता शब्देनैव पूर्वेन शक्ति
मापनेन शब्दापस्थितिमात्राय शब्दस्यान्वयबोधकत्वात्॥ एवं च समारोपशब्दस्यान्वयबोधकत्वे योग्यतापस्था
पकेन शब्देन विनानुपपद्यमानत्वेऽपि तात्पर्यमयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः॥ द्वारमित्यादौ पिधेहीति शब्दकल्प
नं श्रुतार्थापत्तेर्विषय इत्यपि श्रुपमोऽप्यो भाष्टितत्तथाथभिप्रायस्य: कल्प्यन्ते॥ यथा गुरुमेव स्वर्गकामो यजे
तेत्यत्र साध्यसाधनताबोधियरुपप्रघटकस्यानुमानस्य पायत्यरसाधनतालानविरुद्धयोग्यताहा नभावात्॥
प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्याद्युपपत्तिरितियोग्यतायातानार्थ्यपरंपरया साधनताघटकमपूर्वं लिङादिशब्दवाच्यं कल्प
यति॥ ततः स्वर्गसाधनं यागइति ज्ञानं जायते॥ अन्यथाऽपूर्वमप्यविवाक्यमनस्यादिति॥ उच्यते॥ वाधकप्रमाणाभा राम०
वोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वाक्ययोग्य॥ श्रीरामनीदाहार॥ गंगाजीदासोह॥ श्रीभागीरथ्यै ३२

ता॥ अन्नतो दिवाऽभोजनेरात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वो दिवा न भुंक्ते इति शाब्दबुद्धौ रसघतइति न प्रतीत्यनुपपत्तिः॥ किंतु प्रतीत्य
नुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते॥ अत एवापूर्वमपि न वाक्यार्थमिति वक्ष्यते॥ तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यते॥ तत्रानुमानं परार्थं
न्यायसाध्यमिति न्यायस्वरूपवाक्यप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते॥ तत्र समस्तरूपोपपन्नलिंगप्रतिपादकं वाक्यं न
न्यायः अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः॥ किंतु अनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यं न्यायः॥ प्रतिज्ञापंचावयवाकरैकवा
क्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते॥ तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिमानं ज्ञानमुत्पाद्यते॥ तेन चरमः परामर्शः साध्यतइति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस
परामर्शप्रयोजकता॥ अनुमितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम्॥ अत एव व
न्हिव्याप्यधूमवानयमिति वाक्ये तदवयवे न्याय्यतदवयवेन न्याय्यतदवयवलक्षणाति व्याप्तिः॥ तेनैव परामर्शस्य तदवयवेन परामर्शे चरम ५
जनकस्य जननात्॥ यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोऽपि न्यायपूर्व एवेति॥ तन्न॥ कथायामाकांक्षाक्रमेणाभिधानमिति प्र
थमं विशिष्टवैशिष्ट्यं आकांक्षानालीनितदभिधाने नियमहापितिवस्तुते अन्यथा चतुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आकांक्षाविरह
त्वमेव॥ अन्ये तु पंचावयववाक्यादिज्ञातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पादयतीति तज्जनकवाक्यत्वं न्यायत्वम्॥ एवं च प्रतिज्ञाघवयवादिप्रत्येकं वि
ज्ञातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकत्वमवयवत्वमेव तत्क्रमस्यादाभिमिति॥ तत्र ज्ञाने विशेषजनकत्वं तद्ज्ञानजनकत्वं वा न्यायप्रतिज्ञा ... शेषानति

३३ प्रसक्तमनुगतरूपमंतरेणानुमितिरनुमितित्वीकारेण स्वैवलक्षण्यात् ॥ अन्यथा जातिसंकरप्रसंगात् तत्र प्रतिज्ञानसाध्यनिर्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः ॥ किं
तदुद्देश्यानुमितिहेतुभूतलिंगपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वम् ॥ अ वं२
न्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिंगविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणं तेनोदाहरणादिव्युदासः ॥ निगमनं च नयनामर्शहितुः ॥ अबाधितासत्प्रतिपक्ष
त्वज्ञानजनकत्वात् ॥ हेत्वभिधानप्रयोजकज्ञानजनकं वाक्यं वा ॥ लिंगविषयकलिंगिविषयकज्ञानजनकं … वानां लिंगविषयकज्ञा
नजनकत्वात् ॥ प्रतिज्ञात्वं जातिरनुगतानतिप्रसक्तालौकिकव्यवहारादिति केचित् ॥ देवदत्त … इत्याद्युपवानादिदिना जातिसं चिट
करप्रसंगात् ॥ प्रतिज्ञात्वं विजातीयज्ञानव्यवहारादिति तज्जनकवाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न तज्जनकत्वं … ज्ञानत्वं वा नानुगतरूपमंतरेण सभवती
त्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् ॥ एतेन शब्दोऽनित्य इत्यादिलिंगिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिः … ज्ञानत्वजातियोगिज्ञानज
नकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् ॥ ननु प्रतिज्ञानसाधनं विप्रतिपत्तेः … प्रमाणाकांक्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति चे
त् ॥ विप्रतिपत्त्यैव समपवंधानं तर्हि शब्दोऽनित्यत्वं साधयेदिति मध्यस्थस्य वादिनो वा आकांक्षायां शब्दोऽनित्यत्वे साध्यं न च साध्यनिर्देशं विना हे
तुवाक्यं निराकांक्षायोगिकमन्वयबोधयितुमीष्टे ॥ न च वादिना कोऽनुपस्थितमपि योग्यतयान्वेतीत्यतिप्रसंगात् ॥ न च विप्रतिपत्तिः साध्योपस्थिति: राम:
तेः स्यात् प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव … रितत्वात् ॥ परं विप्रतिपत्तिसमं पवंधं च विना स्थापनायां अभावात् ॥ विप्रतिपत्तिवाक्यस्य प ३३

नीर व्यवस्था

रूपरिपक्वहेपर्यवसिततया च निराकांक्षत्वात् ॥ अत्र हेतौ तु सैव प्रतिज्ञा न चावयवीतरा … योग्यसाध्योपस्थितिः ॥ नाप्यवयवांतरेण
… पात् ॥ साध्यान्वयितदभिधानं तदभिधाने च साध्योपस्थितिरित्यन्योन्याश्रयात् ॥ तस्मात् … अनुपपत्त्या … पदं हना
त्यैव ॥ अन्यथा तु शब्दोऽनित्यत्वेऽप्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः ॥ तथापि प्रमाणमात्रेणाकांक्षा किंतु विशिष्टेऽपि एवं च विशेषणसा विर
ध्यमनभिधाय … अभिधानं … मतोयत्साध्यं प्रमाणेन तत्र वदेति मध्यस्थानियोगः ॥ वादिद्वयसाध्येतदसंभवात् तस्मात् साध्याभिधा
जनन नं विनानहेतौ … आकांक्षा न वा अन्वयबोधकं … अनुमितिप्रतिज्ञासाधनं गमितिः ॥ साध्यनिर्देशानंतरं तु कृतदृष्टाकांक्षायां साधनताभिव्यंजकविभ
क्तिमल्लिंगवचनमेवोचितम् ॥ अन्यथानाकांक्षिताभिधाने निग्रहात् ॥ लोके तथैवाकांक्षानिवृत्तिरिति तु साक्षिरितिप्रतिज्ञानंतरं हेतूप
जनक न्यासः हेतुत्वं वानुमितिकारणीभूतलिंगपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् ॥ हेतुत्वप्रति
ज्ञानंतरं हेतुः … विभक्तिमत्सायावयवत्वं वा ॥ उदाहरणप्रयोजकाकांक्षाजनक … ज्ञानजनकावयवत्वं वा ॥ साध्याविषयकज्ञानजनक
हेतुपंचम्यंतानुमितिपरत्वं वा ॥ प्रतिज्ञावाक्यजधीजन्यकारणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं वा ॥ पंचम्यंतलक्षणं
प२ केवलानुमितिपरत्वं वा ॥ हेतुपदेन ज्ञानलक्षणात् ॥ अन्यथा लिंगस्यहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यानन्वयात् ॥ तथैवाकांक्षोत्थितेः ॥ अ नि२
नुमितिहेतुज्ञानकारणधर्मवत्त्वादित्यादिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये

२

38 ज्ञाप्तिर्हि विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं का वा विशेषणत्रयस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहत्वादित्यपरे ॥ अन्वयव्या
प्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकता न तज्जनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वावयवत्वमन्वयिहेतुत्वम् ॥ एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधाय
कपदप्रक्षेपात् व्यतिरेकिहेतुत्वम् ॥ अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकता (?) नावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् ॥ यद्वा यत्र सपक्ष
निर्विपक्षासत्त्वे हेतोर्वचनमन्वयव्यतिरेकी ॥ अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयी ॥ यद्वा अनुमि
५ लिंगत्व तिकारणीभूततृतीयपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्व कं५
मन्वयिहेतुत्वम् ॥ एतदेवाप्रतीतसाध्यसाधनतान्वयं [illegible] ति विशेषणव्यतिरेकिहेतुत्वं सविशेषण विशेष.५
म् ॥ कपायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति निर्मतुपो व्यर्थत्वात् ॥ सामान्यवत्त्वे सति बाधकरहितत्वादित्यत्र (?) पायकैर्धूव
भत्तुपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरार्थ (?) रहस्य अनन्वयादिति केचित् तन्न ॥ सप्तमीवत्त्वात् सामान्यवत्त्वस्य बाधकरहि
त्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टहेतुत्वान्वयात् तथैव सुसंगतेः ॥ नन्वयमर्थः समान्वादगम्यते हेत्वाद्युक्तेः कथमस्यागमक
त्वमिति साकांक्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपदर्शनस्य व्याप्तेः प्राप्तत्वात् ॥ तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तत्रानुमितिहेतुलिंगपरामर्शप्रयोजकतान्व रमः
ताधिकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसंबंधबोधजनकशाब्दत्वमुदाहरणत्वम् ॥ सामान्यलेखेन साध्यसाधनसंबंधबो 38

जेन क्षा शिञ्च साध्यसाधने ६

x२ भावसंबंधबोधकत्वे च विशेषलक्षणद्वयं न्यायावयवदृष्टांतवचनमुदाहरणमिति तत्. x२

धकत्वं साध्यसाधनयोः ॥ दृष्टान्तपदयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वात् ॥ यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः ॥ नापि प्रकृ
तानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् ॥ उपनयातिव्याप्तेः ॥ अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमु
दाहरणमेतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकभावसंबंधबोधकत्वं च विशेषणलक्षणद्वयम् ॥ न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरण
विशेष४ मिति तन्न विशेषितत्वलक्षणद्वयमित्यन्ये ॥ अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा (?) यत्र च सामानाधिकरण्यं तदेव व्याप्तिरिति तत्र न वीप्सा
केवलान्वयिन्युभेदानुमाने तु वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति वयम् ॥ वीप्साव्यासदेन ननु तत्सन्देऽपि विरुद्धोपस्थितयोरपि तत्सा
देनपरामर्शानुवृद्धिस्यवाचकत्वादिति ननु सत्तिविरोधः ॥ यथा यथा साध्यप्रतिज्ञा हि (?) इत्यत्र ॥ इदं च साध्यसाधनोभयाव्यविकलानुप
दर्शितान्वयविपरीतो यदर्शितान्वयानुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासद्विति ॥ उदाहरणानंतरं भ
वतु व्याप्तिसत्त्वापि व्याप्तौ किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वोपदर्शनायोपनयः ॥ तत्रानुमितिहेतुतृतीयलिंगपरामर्शजनकावयव
त्वं उपनयत्वमिति सामान्यलक्षणम् ॥ साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वम् ॥ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वबोधकावयवत्वं वि
शेषलक्षणद्वयम् ॥ उदाहरणं तत्रैवं प्रयोग इति न वाच्यं तृतीयलिंगपरामर्शस्यापि पक्षधर्मतावगाहित्वेऽवयवान्तरादलाभात् ॥ तदनन्तरमु
पगमेऽपि पक्षधर्मतोपात्ताभावात् ॥ न च हेतुवचनादेव तदवगमस्तस्य को हेतुरित्याकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यानतिसरत्वात् ॥
वादिवाक्यादेवाह्येयदिति चेन्न ॥ तदर्थस्याप्रसिद्धत्वेनानाह्येयकत्वात् ॥ अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वसिद्धेः वयवान्तरविलयापातात् ॥ प्रतिपाद्यानां

७ बुद्धिविषयत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नबोधकत्वात् ७ त्र२ ७ जगन्नाथनम्रस्पत ६

व्युत्पत्ति
लिंग

स्वत एव तदवगमद् इति चेन् ॥ मन्ते षॅयुक्तत्व याश्च तदैत्र न रसंभवात् ॥ प्रतिपादके न स्वव्यापारस्य निर्वाहमिति युक्तित्वाच्च ॥ अन्यथा ऽवयवांतरे ऽप्येवं प्रसंगात् ॥ उपन
34 यानंतरं निगमनम् ॥ चेद्यानुमितिहेतुपरामर्शप्रयोजकत्वम् हेत्वाभासकारणव्याप्तिपक्षधर्मताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम् ॥ न च व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनु
क्तिः वावयवैः पर्यासैः किमनेनेति वाच्यम् ॥ अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोर्लाभे च तत्प्रामाण्यपर्यवसानात् ॥ अप्याभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मता सा
लिंगं ॥ प्रतिपादनादेव पर्यवसानेनावयवांतरांगा निराकांक्षत्वं विपरीतशंकानिवृत्तेरपि तत एवं भावात् ॥ अन्यथा निगमनेनापि निर्वाहात् ॥ न हि न दूषि
दोषदर्शनमनादृत्य सैवकान्तिवर्तकं सिद्धिर्ज्ञानपावारयतीति चेन् ॥ न स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुपस्थितेः तस्मादिति हेतुविभक्त्यानन्वयप्रसंगाच्चेति चेन् ॥ न ॥
व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षत्वबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् साध्यत्वानुपस्थितेः न तस्मादिति हेतुविभक्त्यानन्वयप्रसंगाच्चेति चेन् ॥ न ॥ व्याप्तिपक्षध
र्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षत्वबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् ॥ तद्बुद्ध्यावाबोधनेऽसमीहितानिर्वाहात् ॥ अन्यथा बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्बोधनस्य
मानाभावात् ॥ असिद्धेश्चेति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेत् ॥ परवर्गमेस तियत्र भवति तत्र भावव्यानसाध्यमिति व्याप्तेः ॥ न चानन्वयः ॥ तस्मादित्यन्वयब
लादेव हेतुना कांक्षितत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञानाभिप्रायेणान्वयोपस्थापके ॥ इह केविधप्पात तस्मादिति सर्वनाम्ना हेतोः परामर्शः एवं विशेषरूपलाभाय तत्पासाध्यांत्रा एव
पिनयेति सर्वनाम्ना असिद्धस्य प्रत्ययविरोधादिवारणाय उत्साहः ॥ तन्न ॥ तच्छेनिस्वरूपेण प्रकारे वा साहचर्ये वा ॥ आद्ये तथा चाप मितिप्रक्रमानन्वये इति हेतुमानित्यर्थः ;
स्यात् तथा चानन्वयः ॥ न हि हेतुमत्वादेव हेतुमत्वमिति संबन्धितम् ॥ न हि द्वितीयः सामान्येन पक्षस्याप्यन्वयवाक्ये प्रवेशान्न प्रकारान्वयः न त्रैवेत्यनन्वयात् ॥ अत एव
वनत्तीयो ऽपि ॥ अभेदानुमानेन्वपिनित इति सादृश्याभावात् ॥ बहूनां च प्रक्रमे विशिष्यानन्वयात् एवं दृष्टा वेपच योग्यतान्वयेति प्रसंगात् ॥ तस्मादित्य
त्र तु विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः ॥ तस्मादिति सइत्यभिधाने च विशिष्य सिद्धतावगम्यते ॥ एवं साध्यतयोक्तस्य समर्पितहेतुसंबंधेन पुनरुक्तौ निगमनात् ॥ अस्य पात्तद्धे एम
यभ्रांत ॥ अस्य प्रयोजनाद्युक्तत्वव्यवस्थायामभावादेव नावयवाः किंतु न्यायांगत्वेनोपयुक्तत्वमिति ना ॥ कंदकोहूरं साचन साधनिकत्वं समयविशेषोपपयो
गिः ॥ अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वात् निरूप्यंते ॥ तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम् ॥ यद्विषयकत्वेन लिंगज्ञानस्यानुमि 34
तिप्रतिबंधकत्वं ॥ ज्ञायमाने सघदनुमितिप्रतिबंधकं तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं विशेषहेतोर्वा साधारणसत्प्रतिपक्षादिषु भासत्वात् हेतुदोषानुमितिप्रतिबंधकत्वम् ॥ बाध

तेच क्षा

द्वज्ञानप्रतिबंधकत्वाद्व्याप्तिन लिंगाभासत्वम् ॥ तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणाम् ॥ यद्वा प्रत्यक्षहेतौ बाधेनेन ज्ञानेपुतिवध्यते ॥
किंतु उत्पन्नेतत्र प्रामाण्यं ज्ञाप्यते ॥ अनुमितौ तु त्वन्निरोधप्रतिबध्यते चेत् सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंच सव्यभिचारोऽपि त्रि
विधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसंजकः इति त्रितय साधारणलक्षणानुनाएकस्योभयप्रत्यसा पक्ष
धकत्वात् ॥ अनापादकत्वाच्च ॥ नाद्युभयपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वं वा ॥ अननुगमात् ॥ अथ साध्यसंदेहजनको हेतुर्दोषः पक्षधर्म
ताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः स विप्रतिपत्तिप्रत्येकेन तथा ॥ नवापवात् ॥ साधारणासत्पेनासाधारणो व्यतिरेकेणानुपसंहारि पक्षेणावो
भयसाहचर्येणाकोटिद्वयोपस्थापकः ॥ केवलान्वयि साध्यकोऽनुपसंहारीऽपरंपरानत्वादित्यसाधारणाश्च सद्धेतुरेव ॥ तदेतानेदोषः पुरुषस्य
॥ अत एवासाधारणाप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् ॥ अन्यथा संदेहे नोबाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः नेव प्रमेयत्वेनाभेदोऽनुमाने शब्दो
ऽनित्यः ॥ द्वादेकाकाशान्यतरत्वाद्विसत्रवारणोऽव्याप्त्यैः ॥ तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेच विरुद्धत्वाहि ति ॥ तन्न ॥ एतद्ज्ञानेऽपि साधारणादि प्रत्येकस्य
ज्ञानाद्दुष्टावनाच्च स्वपरानुमितिप्रतिबंधात् ॥ उद्भाविते तत्रिवीहाय साधारणादेरेव दूषात्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च ॥ एतेन पक्षवृत्तित्वे सति स
तिः अनुमितिविरोधिसंबंधाव्यावृत्तिरनैकांतिकः ॥ सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वं चानुमितिविरोधितत्संबंधः प्र
त्येकमस्ति ॥ विरुद्धोऽप्यनेन रूपेणावबाधेऽव्याप्यनसंकर इति वक्ष्यते इति निरस्तम् ॥ एतत् द्वज्ञानेऽज्ञानेऽपापावदुपकप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात्
असाधकतानुमितौ तथ्यविरोधघटत्वाच्च ॥ अत एव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वे साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभा

वह्न्यात्रवृत्त्यन्यत्वे सति परत्वम्॥ व्यर्थविशेष्यत्वात् प्रथमे हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च॥ गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिषु विरुद्धसंकीर्णे साधार
अ०चिं०म० णाव्याप्तिरिति तिकाष्ठित॥ नापि सपक्षविपक्षगतत्वे सति सपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्॥ अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च॥ किंच पक्ष
३८ अतिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाशेषसाधनेऽनुपसंहार्यव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः॥ साध्यवतः सपक्षत्वे विव
क्षिते सिद्धिः इच्छितमतास्य साध्यवद्वृत्तिपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात्॥ नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभा
ववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्॥ अनुपसंहार्यव्याप्तेः॥ असंभवापत्तेश्च॥ तत्पक्षेऽपि साध्यवतिवृत्तेः॥ नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे
च सत्यनुमित्यौपयिकसंबंधस्यान्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्॥ यावतामनुगतं सर्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषणत्वात्॥ अत्र वदन्ति
इति चेन्न॥ उच्यते॥ उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं॥ विरुद्धान्यत्वे सति अनुमितिविरोधिसंबंधाव्याप्तत्वोऽनैकान्ति
कत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वोऽनैकान्तिकत्वम्॥ तच्चासाधारणत्वेन रूपेणाज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् परस्परस्थैवोपस्थापनाच्च लक्षणा
नुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वं यद्वा साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे तेनासाधारणस्य साधर्म्यतद्भावोपस्थाप
स्थापकतया दूषणत्वमनेनाव्याप्तिः॥ नचैवमाधिक्यनैवं विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेणात्रयमैकीरूत्यम विभागकरणात्॥ नच रामा०
वसाध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोः तद्ज्ञापकतयाऽन्येषामुपसंग्रहः कृतोऽनेकत इति वाच्यम्॥ एवं तत्रैवोपाधिः नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वा ३८
त्तत्र साधारणत्वेन साध्याभावज्ञानत्वं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहार्ये अनित्यागमवत्त्वादित्यसाधारणोऽसंयोगादिसाध्यकेद्रव्यत्वे

चातिव्याप्तेः॥ अतएव न साध्यवदन्यवृत्तित्वं नापि निष्कृष्टं साध्यवदन्यवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तिश्च वृत्तित्वं स्यासाधारणोऽसंसाध्यवदन्यवृत्तित्व
स्वरूपकत्वे दोषवैयर्थ्यात्॥ अतएव मुक्तेनानैकान्तिकमित्यबोन्द्राव्येतेन एवं वादिनिरस्ताः॥ न तु सपक्षगतत्वमपि अनुपसंहार्यव्याप्तेर्
अन्यथा तस्यैव द्विरोषत्वातिरिचेके त्वरितं हितमधिकं कुरोऽन्तर्भावात्॥ नापि पक्षविपक्षगतत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् विरुद्धे व्यावर्तनादितिचे
न्न॥ विपक्षगामित्वस्यैव दूषणांत्वे तस्यापेतद्वत्तंतर्भावात्॥ अथ पक्षान्यसाध्यवतदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं केनसर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यपसंहा
र्ये नातिप्रसंगः॥ न च व्यर्थविशेषणता॥ घटोऽनित्योऽघटकालभवत्तिद्विज्ञाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य लक्ष
णेद्यत्वादिति चेत्॥ रूपकता प्रयोजकरूपं भदमंतरेणासेहस्य वानुपपत्तेः॥ साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वान्निरूपितव्यर्थविशेषणत्वात्॥
एकव्यक्तिसाध्यकेतदभावाच्च॥ एतेन हेत्वाभासांतरव्यवच्छेदकं लक्षणान्तरेऽपि विशेषणं अपव्यीमिति॥ उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तान्वमात्रस्य
दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तत्त्वाज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानद्वाराप्यसाधारणत्वम्॥ अन्यथा तस्य हेत्वाभासांतरतापत्तेः॥ उपाधेरसंकरत्वात्॥ सर्वमनित्य
प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिण्याद्ये नित्यः शब्दत्वात्॥ अनित्यागमवत्त्वादित्यसाधारणश्च स्वपक्षगत्यासाध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादृशा
णाश्च स्वपक्षगत्यासाध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपामुभावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः॥ सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः असाधारणः॥
ननु सपक्षत्वेन साध्यवन्मात्रत्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वविनियमात्॥ नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादे
व्योपृथ्वीहृदायामपि असाधारणतापत्तेः॥ नवेष्टापत्तिः॥ वाप्रतिरोधौ विनाधात्पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिनियमादिति चेत्॥ न॥ सर्वे

निश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात्॥ शब्दत्वे नित्यत्वव्याप्तिग्रहे निश्चिते साध्यनिश्चयापत्तेरिति व्याप्तिः॥ न च द्वयोरुपमेयत्वादिति सद्धेताव
अ०चिं॥ व्याप्तिः॥ साध्यसंदेहकृत्त्वं यं तस्य हेत्वाभासत्वात्॥ पक्षविपक्षानित्यौ गंधवत्त्वाद्धित्यादिवल्कन्नसाधारणत्वाद्धेतित्यः ग्राह्यत्वादिति विरुद्धेशब्दो
39 नित्यत्वा शब्दत्वे हि निसदेहतुरेव व्यासपक्षज्ञानस्य गुरुत्वादित्युदाहरणाभावात् असाधारणोन पक्षयन्त्रा तथापि पक्षत्वादग्नयोः साध्यतदभावयोर्नि
श्चयेन तस्य दोषत्वं अन्यथा पक्षत्वाभंगापत्तेः॥ अथ सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न तु विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्याननुगमत्वात् तत्र विपक्ष
व्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितापापरसाध्यसाधकमेवोपन्यस्तं स्यात्॥ न च साधारणकतापादोषवत्तत्त्वे सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यम्॥ व्याप्तिग्र
हकं सहचारज्ञानं तदभाववद्वारं च सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्यैव दोषत्वात्॥ किंच शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्युक्ते नित्ये तावन्नेद मुक्तं अन्यत्वेनेव वा
दिनिग्रहात्॥ तदुक्तावनेन दिनिदर्शने ज्ञानवन्नवत्वं तदुपक्षीव्यं॥ असाधारणान्तिरेकेणापि तदुद्भावनात्॥ न च व्यतिरेकिप्रयोगे तदुपन्यासः
व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्प्रतिहेतुरपेक्षा किंचित्करत्वात्॥ स्वार्थानुमाने च सर्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति। उच्यते शब्दत्वं साध्यवत्त
सदभाववत्तत्त्वनिर्णीतत्वेन ज्ञातम्॥ अर्थाद्व्यतिरेकितापावापन्ने साध्यतदभावं च साधयेद्विरोधात्॥ अन्यथा पक्षत्वतित्वानुपपत्तिरिति
॥साध्यतदभावोव्यापकतापास्वार्थानुमानेऽसाधारणदोषः सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा अत्र स्व एक एवेति ततो भेदः॥ असाधारणान्यतिरेकि रामा०
प्रयोगे परस्य सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुक्तं सर्वसाध्याभावोऽथ व्यापकत्वात्॥ ननु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात्॥ व्यर्थत्वाच्च। पक्षाविप 39
क्षव्यावृत्ततया साध्यमित्रवसपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदतोत्तयापि विदरसुवानतद्वावनेमपिसद्धुणातु सर्वसपक्षव्यावृ

त्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात्॥ विरुद्धाभासेऽथ नेनोपाधिना साधारणमवपि अन्यथा एतदद्वगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभा
सांतरतानापत्तेः॥ अनुपसंहारी नास अतिपक्षः सिद्धसिद्धिविरोधात्॥ न पि केवलत्वाच पक्षधर्मी वच्छिन्नपक्षकः केवलान्वयिसाध्यसाधकस्यस
देतुत्वात्॥ व्यतिरेकिसाधकस्य व्यतदभाववऽप्रसिद्धत्वेन साधारणत्वात्॥ अन्यथा संग्रयाहेतुत्वेनानैकांतिकता न स्यात्॥ सर्वं क्षणिकं सत्त्वा
दिति साध्याप्रसिध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा सध्यप्रसिद्धौ साधारण्यमेव न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं
वासाधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्॥ न च विरुद्धे विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम्॥ नाथतोभावपतिपोरासाध्यत्वे सति केवलान्वयिधर्मा
वच्छिन्नपक्षकत्वं सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र तिविप्रतिपत्त्यापकतादृशपक्षेकसाध्यनिश्चयेनानुपसंहारिणो व्यापकत्वात्॥ अथापक्षा
तिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रवृत्तीति सवारोनुपसंहार्थः॥ यदि विपक्षे व्याप्तिग्रहः कथंचित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवदनुमान
वच्च॥ सद्धेतुरेवेति चेन्न॥ तत्रैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्वस्वपक्षत्वे पक्षातिरिक्तासिद्धेः॥ असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च रूपकतायां व्य
र्थविशेषणत्वाच्च॥ न च रूपकतानैकान्तिकत्वेन न तु प्रत्येकमिति वाच्यम्॥ अर्थगत्या व्यर्थविशेषणत्वात्॥ नापि विप्रतिपत्तिविषय
मात्रवृत्तित्वं केवलान्वयिसाधकेऽव्याप्तिः॥ सर्वस्वपक्षत्वमात्राश्रयीभावादिति॥ उच्यते॥ व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्युपसंहारो भावी यत्र
सहेत्वभिमतोऽनुपसंहारी सवान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्वस्य पक्षे दृष्टान्ताभावात्॥ घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्या
दौ साध्यसाधनसाहचर्याज्ञानात् तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टत्वात्॥ केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकोऽसर्वमभि

धेयंप्रमेयत्वादितिसद्धेतुर्धर्मः एकेवलान्वयिपक्षतावच्छेदकःनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वात्॥ विप्रतिपत्त्याप्यकत्वेनतदनुपसंहार्यव्यतिरेकिसा
अ०चिं०४ ३८ ध्येकेसाध्याभाववद्वृत्तिसाक्षात्तद्ग्रावासिद्धस्वरूपांतरवगामेसाधारणसंकरः एवंव्याप्यत्वसिद्धस्यसाध्येऽव्याप्यत्वमपिवारणंउपजीव्यत्वा
त्तद्वत्तांद्यटाकांक्षाभयप्रवृत्तिद्वित्वाव्यत्वविरुद्धमेवतेनोनुपसंहारिप्रतिसंधानेपदिव्याप्तिग्रहः॥ तत्रानुमितिरेवतद्भावेव्याप्यत्वासि
द्धौरितिनिरस्तमुपजीव्यत्वात्॥ विरुद्धेनसाध्याभावव्याप्यंसंयोगादित्वात्॥ दित्यासाध्यत्वसंदेहेऽतिव्याप्तेः॥ नापिसाध्यवन्निष्ठा
संताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं॥ द्रव्यंगुणत्वादित्यादौसंयोगादिव्याप्यत्वाव्याप्तेः किंतुसाध्यासामानाधिकरण्यसाध्याभावव्याप्यःसाध्यव
दन्योभावव्याप्योवाविरुद्धः। साध्याभावत्वंभावाभावसाधारणंसाध्यविरोधित्वमात्रंतेनावसाध्ये अभावाभावस्यभावत्वेऽपिनाव्याप्तिः
॥ अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनसावभिन्नतावच्छेदकवानभावेनोपपत्तौकिंसिद्धिकेतितिवाच्यम्॥ बाधकंविनाअभावप्रतीतेः॥ प्रमा
त्वात् अन्यथाअत्यंताभावोऽन्योऽन्याभावयोरसिद्धिः अथसाध्यहेत्वोरेकदेसाध्यसत्वेहेत्वसिद्धिः हेतुमत्वेसाध्याभावसिद्धौबाधः॥ नच
प्रमात्वात् अन्यथाअत्यंताभावोऽभावयोरंतरेणसाध्याभावसिद्धौबाधोननन्तुनेवेतिवाच्यम्॥ विशेषणवैयर्थ्यादितिचेन्न हेतोःपक्षेसाध्या
भावानुपस्थापनेऽपिप्रथमोपस्थितविरोधस्यैवोपजीव्यत्वेनबलवत्वात्॥ नुसाध्याभावसंबंधोव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतुतान्निरूपितत्वमपियो ताम० ३८
रवान अस्साधकत्वेव्यर्थत्वात्॥ नन्वसाध्यसहचरितस्यसाध्याभावसहचरितस्यतानागमकत्वमत्रसरूपासामर्थ्यात् विशेषाऽसिद्धेनशा
बोत्रायकत्वानव्यर्थविशेषणतानचामनैकान्तिकसामान्यलक्षणेऽपिविपक्षगामित्वेनविशेषणं असाधारण्याद्याप्तेः॥ सावा

रणत्वंतुसपक्षवृत्तित्वसहितमिति[illegible]॥ विपक्षगामित्वस्यैवसाधारणत्वात्॥ अधिकस्यव्यर्थत्वान्नचविरुद्धस्यासंग्रहः तद्धिपक्षगा
मित्वेनतद्भेदेतभावात् अथानैकान्तिकोविपक्षसंबंधोनदूषकतावीज[illegible]मसाधारणाद्यव्याप्तेः॥ नचतत्रोन्यदेवबीजंहेत्वाभासे
भिव्यापत्तेरितिचेत् वस्तुतावदेवंतथापिसाधारणोविरुद्धप्रवेशोवज्रलेपएव॥ अन्येतुविरुद्धलक्षणेनव्यर्थत्वंसाधारणस्यअवच्छेद
त्वात्॥ नाद्यंसाधकतानुमितौएतस्यापिव्याप्यत्वात् तौलघुमादौव्याप्त्येऽसार्वतिनहत्वाव्यानुमानेदोषःपरस्यतुव्यर्थत्वमधिकत्वंनच
विरुद्धत्वादिव्यवहाराधिकामित्यातिचुः॥ तन्न॥ अर्थादिलिंगानवव्यभिचारवाहकविशेषणावच्छेदेनव्याप्ति— गौरवादितिवह्न्यपे
॥ नवाधिगत्याव्यर्थत्वेऽपिविरुद्धत्वादित्यज्ञोऽव्याप्यवनाशमत्वा[illegible] आवश्यकताहिवचनेऽव्यभावस्याज्ञानत्वात्॥ हेतुदूषणोपन्यासेवाधि
कंप्रथमेनद्वितीयस्यहतकत्वेनस्यंदुष्टिवीजत्वात् नवनीलधूमत्वादित्यादौविशिष्टकत्वंव्याप्नेरूपेधूमत्वादित्यनेरूपमितिचेन्ना
थानुपन्यासात् अन्यथानीलान्वयापत्तेः॥ [illegible]परेतुसाध्यानवगतसहचारसाध्याभावसहचारीविरुद्धः॥ अन्यथापक्षव्यामिप
त्वेनैतरमेदानुमानेविरुद्धंस्यात्साध्याभावाव्याप्यत्वात्॥ नवैतत्साधारणंसपक्षासत्वात्॥ नवसाध्यसहचाराहीनदृष्टांसा
धारणातिव्याप्तिः तदतस्यापिविरुद्धत्वादितितन्न। विपक्षगामित्वमात्रंदूषकमितिसूक्तत्वात्॥ अनतराव्यभिचारितोयतिरेकेणैको
तिकावनापिसाध्याभावसाधकत्वेनव्यापकत्वेवासाध्याभावसंबंधबुद्धिंविनानदृष्टानात्॥ नापिसाध्यवदन्योऽव्याभावव्याप्यत्व
व्याप्यत्वविवचनेव्यर्थविशेषणत्वात्॥ नापिस्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वंसाध्याभावस्यहेतुव्यापकत्वप्रतीतौहेतुसा

धाभाववन्मानस्यावृत्त्यत्वात् ॥ उक्तौ ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं न च प्रतियोगिन्यव्याप्यमासमानरावद्भाववृत्तिर्व्याप्तिग्रहः भिन्न
अनु॰ दीं॰ ग्रहसाहमग्नीत्वाकेत्तत्र अन्यथा व्यतिरेकि विलयापत्तेः ॥ यद्वा वृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वानधिकरणत्वं साध्या
३९ समानाधिकरणधर्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्मत्वं वा लक्षणम् ॥ न च व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्त्योः तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानविरहा
त् ॥ असाधारणे च संकर एव अनेनापि हृदयात् तस्य दोषत्वात् ॥ न च साध्यवद्वृत्तित्वमत्वज्ञानात् साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानप्रावस्य
तेन विना साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् ॥ उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानं तद्वृत्तिज्ञानस्य तोऽरूपकमि
ति वित् ॥ तत्र ॥ असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् ॥ व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन व्याप्तिव्यभिचारज्ञानवत् ॥ तत्तु
विरुद्धस्य स्वार्थानुमाने मानेदोषवत्त्वेऽपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वमेवोपतापज्ञानेन तिरोहितानन्वयादिति चेन्न ॥ अयोग्यताज्ञानता
ज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीव्यत्वेन तत्त्वेन तस्यैव दोषत्वात् ॥ एवं बाधेऽप्येवं ॥ स बाधो विविसाधने त्रिविधः ॥ साक्षात्साध्याभावव्या
भावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् ॥ यथा ऊष्मवानयं पयो यथा ऊष्मवत्त्वानुपलम्भमानत्वात् निर्मि
कत्वात् ॥ जलत्वाद्यापत्वात् ॥ तत्र सर्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति नैर्विध्यम् ॥ तदाहानेऽपि साध्याभावतद्व्यापकाभावव्याप्यत्वेना राम॰
पितानस्य दोषत्वात् ॥ न च ऊष्मवानयं तद्भावकत्वात् इत्यधिकं तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यापकत्वमभेदेऽपि
ऊष्मवानयं ऊष्माभाववन्नयोपलभ्यमानत्वान्नहृदन्नयानुपलभ्यमानत्वादिति ॥ अनेकान्तिकान्तिकमेव निषेधसाधनेऽपि त्रिविधः प्रती ३९

गनुपलम्भात् साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् ॥ साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् ॥ यथा निरग्निकोऽयम् अग्निमत्त्वात् धूमाभाववत्त्वाद्धूम
वत्त्वात् सर्वं अन्यायपि दोषसाद्धारापिपत्याकृस्सागरूप्रमवर्वं स्निमानयंकरुकोसुरभियोर ऊष्मवत्त्वात् ॥ अपचद्वा भूया सिद्धस्वरूपासि
द्धासाधारणासंकीर्णक्वचित् ॥ सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलत्वे बोधितसाध्यविपर्ययलिङ्गत्वे परस्परप्रतिबन्धेनाभयोरबोधकत्वात् ॥
बलेच न पक्षो सपक्षत्वादिव्यतिरेकिणाप्यभावात् ॥ नापि समानव्याप्तिपक्षधर्मतापन्नज्ञानयोः प्रतिपक्षत्वात् ॥ युगपदुपस्थितेः कारणा
वयोन स्वपरसाधारणत्वात् ॥ अथ वरक्तोऽनत्यात्मकत्वात् सत्प्रतिपक्षधर्मता भग एकत्र अववपक इति स एव दोषः ॥ तथा पोवि
रोधमतेऽप्युपपन्नेन व्याप्यदिभंगानिपम इति वाच्यम् ॥ विरोधे अनुमित्यापन्नेः विरोधेनुव्याप्तिभंगानिपम इति चेत् ॥ विप्रतिरद्धत्वज्ञा
त्वानेन तरं व्याप्यदिज्ञाभंगानमुपजीव्यत्वेन व्यभिचारवद्दस्यापि दोषत्वात् ॥ ननु साध्यतद्भावयोरिव तद्व्याप्यत्वेनावधारितयोर्विरो
धादेकत्र न तिष्ठपः ॥ किं तु संज्ञापनिकरणे वान्यतरव्याप्त्यसंज्ञापद इति ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ॥ उभयोरेकत्र निश्चमानतरं अ
न्यतरव्याप्तिसंज्ञापदत्वमुपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ॥ दूषकताबीजं समानबलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णायकत्वं न तु
व्याप्तिपक्षधर्मताविरहा वा सहेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वात् ॥ एकत्र व्याप्तिभंगज्ञानद्वारा वास्य दोषकत्वं च केपरादेश्च नानुमत्ये
न प्रतिरोधः ॥ उपस्थिताव्यवहितस्वाधिकबलत्वात् ॥ नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमानमात्रोच्छेदः ॥ न च विरोधिवा
क्यस्य न्यूनबलत्वसत्त्वे णाप्योगः समानबलत्वे प्रतिरोधसंभवो ॥ अधिकबलत्वेन रद्दिरःशुगोचानुमानवतेनबाधरावेतिवाच्यम् ॥ अग्रद्य

मारणविरोधदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः॥ अनुमानात्पूर्वं पक्षाद्यामानांतरेणात्यन्तनाधिकबले [illegible] वेत्वानि
अ०चिं०रु० रूपणात्॥ निरूपणेवानुमानवैयर्थ्यापत्तेः॥ तच्चैवं विरोधिज्ञानमात्रस्य समानबलत्वाभावात्॥ इष्टं हि॥ व्याप्तिपक्षधर्मतेवलमिति प्र
80 त्यक्षादेर्लिंगाभावेनैवानुमानप्रतिरोधः कथायांतदुपमाचेवं [illegible] सानर्हत्वात्तच्चविरोधिव्याप्यद्वयसाधारणत्वात्संशय
जनकत्वं दूषकताबीजमितितन्न॥ पक्षैकं हि सत्प्रतिपक्षं नतु विशिष्टं रात्कैकं वन संशापकमिति॥ अनुमितिद्वयस्य प्रामाण्यग्राहकाग्रहा
न्निर्दूषकताबीजमित्यन्ये॥ तत्र॥ परस्परप्रतिबन्धे नानुमितिरेवानुत्पत्तेः॥ एकोरस्क सत्प्रतिपक्षस्थले प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशय
रूपा॥ विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात्संशयद्वारा स्वदूषकत्वेन च संशयरूपा नानुमितिः॥ वाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमि
तिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात्॥ अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तिरितिवाच्यम्॥ अधिकबलतया ग्राह्यत्वेन प्रतिबंधात्तुल्यबल
त्वेऽनुमितिस्यादेव॥ सामग्रीत्वात्॥ साध्याभाववोधस्य तत्र प्रतिबंधकत्वेन चुतद्बोधकस्य वुद्धुरादेः प्रत्येकतिपक्षेनेकत्वेनावधा
रितात्कथं संशयइति चेत्॥ प्रत्येकाज्ञानमुत्पद्यमाना [illegible] मर्थात्संशयः नतु प्रत्येकं संशयजनकमिति चेन्न॥ साध्यत्वद्भावयोर्विरोधेनप्र
थैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबंधकत्वत् तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्दर्शिपि साध्यधीप्रतिबंधकत्वात्॥ विरो त०ला०
धिज्ञानत्वस्य प्रतिबंधकत्वेतंत्रत्वात्॥ निबंधतु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणमनैकांतिकोऽन्वयव्यतिरेकाद्याकोद्युपस्थापक 80
तया संशयः फलम्॥ विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्॥ अर्थपक्षधर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव वाधेऽन्यतो

विपरीतज्ञानं नहेत्वभिमतादेवनित्योघटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसंकरेऽप्यदोषः॥ असिद्धेनैकांतिकादिवत्तु उपन्यस्तज्ञाप्यालिंगत्वज्ञानं
बाधेपक्षधर्म्मे हेतौ व्याप्तिबाधः॥ प्रकरणसमेतु न व्याप्तिपक्षधर्म्मता बाधः फलम्॥ नाप्यसिंगत्वज्ञानम्॥ व्याप्त्यादिवुद्धिसत्वात्॥ नापि वि
परीतवुद्धिः स्वसाध्यविपरीतेनानियमात्॥ नापि संशयः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात्॥ किंतु कथमत्र तत्वनिर्णयइति जिज्ञासाफलम्॥ तथा
वपूरुन्तसाध्यहेत्वोः किं तत्वमिति जिज्ञासाऽनिको व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिं प्रकरणसमः॥ नत्वनुपास्थिते प्रतिपक्षे एकत्रैजिज्ञासाकि
तु निर्णयएव॥ अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च पक्षधर्मताज्ञानात्संशयादेरिति कथं तेनविना विरोधिमानज्ञानमात्राद्भिति चेन्न॥ असति प्रतिप
क्षे न जिज्ञासा सति सैत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासा हेतुत्वात्॥ न चानैकांतिकोत्थाप्यसिंः अत्र हि संशयद्वारा साध्ये जि
ज्ञाना [illegible] साक्षात्र हेतुसमीचीनत्वेइति॥ ननु परामर्शयोरेकदानुत्पादात्कथं प्रतिरोधः॥ क्रमोत्पन्नयोरेके दासत्वादिति॥ एका
नंतरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यां आद्यपरामर्शविषयिज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शविनाशात्॥ न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञा
नाभ्यां अग्रिमक्षणे द्विविधज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शविनाशात्॥ न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानानां परस्परं प्रतिबंधात्परामर्शोत्पा
इति वाच्यम्॥ [illegible] ज्ञाने व्याप्त्यादिज्ञाने च तुल्यपक्षयोगाद्यभावात्॥ यत्तु व्याप्तिदर्शनसंस्कारोद्बोधहेतुज्ञानयोः परस्परप्रतिबं
धात्॥ नोभयत्र व्याप्तिस्मृतिरितिदूषकताबीजम्॥ तन्न॥ व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात्॥ वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनात्त्वेतिमेवम्॥ हेतु
द्वयसमूहालंबनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयव्याप्तिपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते॥ अतएव कदाविरुद्धे कार्यद्वयकारणात्रैकमपि कार्यमु

त्ययत्नेगताद्दूषणपरामर्शाकृन्नस्वाध्यासुमानेप्रत्यक्षादिनः परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणावतरात्॥ अस्य तु केवलान्वयिन्यपि संभवः॥
घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्रासिद्धेपत्वं घटनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिज्ञान्यन्यत्वे सति वरमात्रहस्यान्यधर्मित्वात् वरान्योऽन्याभाववत्॥
89 घटरूपवच्च॥ घटनिष्ठात्यंताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः वरान्नि नित्याभावात्॥ घटनिष्ठान्योऽन्याभाववद्दिति विशेष्याद्दर्शनदृशायां
नचपक्षैकमात्यपि तत्रम। विरोधस्यैव दूषकत्वेनाधिकास्यव्यर्थत्वात्॥ असिद्धिर्न व्याप्तिपक्षधर्मता विरहः प्रत्येकमननुगमात्॥ अथ
प्रत्येकाभावानुगतो व्याप्तिपक्षधर्मता विशिष्टाभावोऽसिद्धिः॥ यद्यपि विशिष्टस्यापच्चे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरं परासिद्धांतः अन्यानन्यत्वे
प्रत्येकाभावएवसद्दत्यननुगमः॥ तथापि विशेषणविच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावएवविशेषणाविशेष्यसंबंधाभावो वा विशिष्टाभा
वोऽनुगतइतिचेन्न॥ विशिष्टाभावाज्ञाने पिव्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानेऽनुद्भावनेवानुमितिप्रतिबंधोवादिनिवृत्तेश्च॥ तत्प्रत्येकाभावा
पात्वेः॥ अन्यथा तेषांहेत्वाभासांतरतापत्तेः॥ नच विशिष्टाभावधीद्वाराप्रत्येकाभावोदोषो नस्वतंत्रइतिवाच्यम्॥ प्रत्येकाभावस्य स्वतंत्र
एवदोषत्वसंभवात्॥ वस्तुतो विशिष्टाभावोदोषएव न प्रत्येकस्य संबंधत्वेनैवान्यथासिद्धेः॥ व्यर्थविशेषणत्वात्॥ प्रत्येकाभावस
ज्ञात्वान विशिष्टाभावज्ञानमितुपजीव्यत्वात् विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपिप्रत्येकोद्भावनेवादिनिवृत्तेश्च॥ अतएव व्याप्तिपक्षधर्मता वि राम॰
शिष्टज्ञानविषयाभावत्वंप्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्॥ संव्यभिचारादावसद्धेत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राप्यस्यात्॥ तदुद्भावनेवादि ति
वृत्तेश्च स्वतंत्रदूषकः॥ तत्र व्याप्यासिद्ध्यर्थमुपाधेरुद्भावितेविप्रतिपद्यते॥ तस्य दूरूहत्वात्॥ व्यभिचारे तु न तदुद्भवनाच्च॥ यदि च व्य 89

भिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः॥ तथाप्युपाधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरताबेतिरस्तम्॥ व्यर्थविशेषणताद्दुदेव॥ तेनव्याप्तिपक्षधर्म
तान्यतराभावोऽसिद्धिरितिप्रत्युक्तम्॥ अन्यतरत्वाज्ञानेप्येकाभावस्यदोषत्वात्॥ व्यर्थविशेषणत्वाच्च॥ यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह
आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः तत्र पक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्यतत्प्रमितिरूपा॥ सिद्धानुदायोद्दानुद्भावयितुंवाग्नेसरावपत्तिं चिद्व्याप्तिपक्ष
धर्मताविशिष्टप्रत्येति विरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहोपकिंवित्प्रतीतिविरहोवासद्धेतावपिसकलप्रमितिविरहोदुर्निरूहः
॥ व्याप्यभावादेवतद्धेसराव दोषउपजीव्यत्वात्॥ यद्दिप्रमितिविरहः स्वरूपसत्त्वेव दोषः कारणाभावत्वान्नदाव्याप्तिमद्दनुमितिर्नस्यात्॥
नस्याच्चहेत्वाभासत्वताज्ञानगमेतद्धेत्वकारणाभावात्॥ तेन व्याप्तिप्यत्वप्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वं असिद्धित्वम्॥ अन्यतर
त्वेतद्दन्यान्यत्वंतच्चोभयविरहेपीतिनाव्याप्तिरितिनिरस्तम्॥ व्यर्थविशेषणत्वादेव॥ स्यादेतत्॥ व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यांनिरूपः सिद्धिः
॥ तदभावोऽसिद्धिरितरावाव्याप्तेपक्षधर्मतेदोषरूपासिद्धिरित्यनुमितिनतुव्याप्तिपक्षधर्मतादपितद्दनिरूपेनचैव सद्धेतोरथाभास
त्वेतदाभात्यस्यापिहेतुत्वमिति॥ दृशाविशेषेदूषत्वात्॥ सेयंस्वरूपसतिदूषिकाकारणाभावत्वात्॥ नचव्याप्त्यादिप्रत्येकाभावेन च
पाभावएवदूषकः व्यावर्तकत्वादितिवाच्यम्॥ विशिष्टनिरूपस्यहेतुत्वेतदभावस्यकार्यानुत्पादकत्वादिति॥ मैवम्॥ एवं सव्यभिचार
देरपिअन्यत्रैवातर्भावप्रसंगात्॥ असिद्धेः स्वरूपतएवदोषत्वे स्वज्ञानाच्छव्यभिचारादावनुद्भावनात्॥ यदि च तस्मान्मद्दिनोऽस्य द्यातद्दजितस्यो
पजीव्यत्वंतदाप्यसिद्ध्यादिज्ञानाद्धिर्नेतिसत्वंवपद्दोषः स्यादसिद्धिश्चज्ञातापरस्योद्भाव्यत्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिविनिर्वाह

४२ र्थं वा आत्माश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकं कथं च हेतुतदाभासविवेकः सिद्धदोषोऽपि हेतुत्वान॥ असिद्धौ तदाभासत्वात् व्यभिचारेः सहेतौ सि
द्धिमत्त्वेऽपत्तश्च हेत्वाभासत्वाभावात्॥ अथ तु षु सो ऽनारोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेतरेति अत्रापि अनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः॥
सव्यभिचारादौ तथावधारणादिति असिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं व्याप्यत्वासिद्धावोऽपि तेन रूपेणाव्याप्यसिद्धा
देरेव महादिति चेन्न॥ एवं सव्यभिचारादिष्वप्यसिद्ध्यादित्युक्तत्वात् उपजीवनात्॥ आश्रयासिद्धिरपि पक्षस्यात् सुखस्यादा
वत्तु मित्यभावः॥ कारणाभावात् कार्यानुत्पादो हि न प्रतिबंधकमात्रात् किंतु कारणाभावादपि असत्यपि प्रतिबंधके वन्ध्याभावेन दाहा
नुहानुत्पन्न॥ अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्॥ तर्हि अनुमितौ मायोगादिरपि न हेतुस्याद्धेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे
तद्व्यतिरेकेणानुमि। त्यनुत्पादाभावात् सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे च रमकारणमेव हेतुः स्यात्॥ अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वंद्वित्वं व्याप्तिपक्ष
र्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं तत्राधिकसमानं बलो बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वंद्विनौ व्याप्तिपक्षधर्मताविरह असिद्धि
सत्प्रतिपक्षौ च सव्यभिचारविरुद्धौ न चानुपसंहारी सद्धांतर्भावः॥ व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः स्वतंत्रतोद्भावकत्वात्॥ न मे विशेषदर्शने राम०
स्येवेति तत्र॥ अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपासिद्धिपर्यवस्यतीति तत्रोक्तमेव॥ अन्यतरत्वेन संकरात् व्यर्थविशेषणत्वात् हेत्वाभा ४२
सांतरबहिर्भूतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयप्रतिरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्॥ तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति॥ उच्यते॥ आश्रयासिद्धि
स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः स्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबंधात्॥ न तु विशिष्टाभावः परामर्शविरोधाभावो

नानुगतेन त्रयाणामप्यसिद्धित्वेन संग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो न वा हेत्वाभासाधिक्यम्॥ अत एव पक्षे व्याप्तिपक्षधर्मताविर
रहरूपोऽस्तु सिद्धिभेदेन सव्यसव्यासते॥ तदन्ये तु पक्षापर्यंतव्यभिचारादयः इति सिद्धांतप्रवाहोऽपि न चैसा ज्ञात्प्रतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
व्याप्तिविरहसिंगत्वेन व्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः स्वरूपत्राभिप्रायस्वनिषेधमशाक्यत्यात् तन्मन्यथाशास्त्रपरिभाषोच्छेदाप
त्तेः सव्यभिचारादेरेवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्रथमोपस्थितेरुपधेयसंकरेऽप्युपाधेरसंकरात्॥ नन्वाश्रयाप्रसिद्धाकेऽथ साध्यापसिद्धिरूपो व्या
नवगाहिपतया विशेषणनिषेधलक्षणमिति वाच्यम्॥ शास्त्रे अंगनिषेधानाविद्वान्नेति उक्तत्वादिति चेन्न॥ व्योम कमलमिति निश्चितस्यैवान्वयेऽत्व
नापार्थकम्॥ आश्रयविशेषणासिद्धौ चापासिद्धिरसंकीर्णा व्याप्तिविरहश्चार्थविशेषणादौ तदुक्तमेकासिद्धिपरिहारतो द्विपापत्तेरि
ति॥ उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः॥ नहि व्यापकधर्मव्यापकधर्मस्याप्रसिद्धसाधनेन तद्विरहासिद्धेः॥ किंतु पावत्स्वव्यभिचारित्वव्यभिचारिसंध्य
सामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः॥ साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वधर्मान्तिरेण तद्विरहः॥ अपि तु तत्रिपत्तेः नैवमुपजीव्यत्वे
नोपाधिहेत्वाभासांतरमुपजीव्यत्वेऽपि स्वतोदूषकत्वेन तदर्थपरमुखनीरीक्षकत्वात्॥ न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमितिविरोधि
किंतु व्यभिचारोन्नयनेन व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षापादनेन तदुक्तं मुपाधावव्यक्तरूपं व्यभिचारः उपाधेरेव व्यभिचारात्॥ अयमपदेशकान्यथासि
द्धौ च सोपाधिनासिद्धौ प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावो वा उपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकाभावेऽपि न हेत्वाभासः॥ स्वरूपसते रिव प्रतिबंधकत्वा
दित्युक्तम्॥ बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वे पक्षे तस्य भावप्रतियोगीको व्यापकत्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रतीतेन विना विकल्पस

अनु० वि० स्याज्ञानेवाधाकादिति वक्ष्यते ॥ तेन एव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमपि नासिद्धिसंकीर्णबाधत्वेऽत्र किंतु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयप
क्षकत्वप्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविशेष्यत्वप्रकारताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितं विवेकेन साध्याभा
83 वप्रमैव दोषः ॥ सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् ॥ प्रमात्वज्ञानं विना धिकबलत्वाभावेन दोषत्वात् अप्रमायामप्यप्र
मात्वज्ञानेनानुमितिप्रतिबंधाच्च ॥ अथ साध्याभाववद्वृत्तिपक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने व्यभिचारस्य ज्ञानेऽपि सिद्धिः स्वरूपतो दोषत्वाभा
वेन पक्षत्वाभावेऽप्यपक्षसिद्धिः अन्न च पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः व्यर्थविशेषणत्वात् ॥ सर्वोपसंहारप्रवृत्तेर्व्याप्तेः साध्याभावव
ति साधनमत्त्वावगमादेव भङ्गात् न चैवं संदिग्धसाध्यदृष्टांते संदिग्धानैकांतिकत्वं पक्षे व्यभिचारसंवादादनुमानमात्रोच्छेदप्र ॥ प
क्षे साध्यसंदेहोऽन्यापागमिति व्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानादनुमितित्पादेन संशयनिवृत्तेः ॥ अन्यथा विशेषदर्शनीयविरोधिताभङ्ग्येत ॥ न च
पक्षे साध्याभावप्रतीत्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः प्रबलः पक्षे साध्याभावप्रतीतिर्हि साध्याभाववद्धेत्वोः संबंधोल्लेखिनिश्चयकविन्निर्वह
त्वेनेनोपजीव्यत्वे ऽन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानासिद्धिरेव ॥ न वो भावितत्व्यभिचारानिर्वाहार्थं बाधो भावनमात्र इपकेइ तिउप
जीव्यत्वं व्यभिचारो भावनेपरस्यकस्थतानावष्टंभकत्वात् ॥ तत्त्वेवातं त्रिकालीनमेव दूषणोक्तसत्वात् ॥ केवलान्वयिस्थले तु क इत्युद्भावना रा० मा०
त् ॥ वह्निरेतु उत्तरश्च अस्तु भावने लाघवमिति बाधः प्रबल इति मेनेतत्र ॥ पक्षे साध्याभावप्रमास्वार्थानुमानेपहिनदोषस्तदापरं प्रत्यपि
न स्यादविशेषादिति ॥ तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥ अथोपनीतकांचनमयत्वविशिष्टवन्ह्यनुमितेः सद्धिरपि न अतः कांचनमयव 83

ह्निं गाड्नुत्यापाः आभासत्वं हेत्वाभासावीतेन तत्त्वानुमितेः एवं तत्र व्यभिचारज्ञानं विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात् दभावस्याज्ञानात् अतरा
णेवपक्षासिद्धिरपिन अतः कांचनमयवन्ह्यभावरूपाद्बाधान्नत्वोभासत्वं व्यधिकरणावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यात्राभाव इति वेन्न ॥ वक्ष्य
तो व्यभिचारस्यापि तत्रासत्त्वात् ॥ ज्ञानं च तत्स्यबाधस्येवानुमित्यनंतरमेव कुंचवह्नौ कांचनमयत्वस्यानुमितावेव मानेकंच
नमयवन्हिमानिति स्यानुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात् ॥ चन्द्रो कांचनमयत्वांशे वानुमितेराभासत्वं वह्नौ लिंगस्यासिद्धे
व्यभिचाराच्च ॥ न चानुमितेर्विषयाभावाविनमप्रमात्वं किंतु हेत्वाभासाधीनं तस्य हि ज्ञानमनुमितिविकसहेत्वाभासः ॥ न च तत्साध्याभा
वोज्ञातः प्रतिबंधक इति न हेत्वाभासः ॥ वस्तुतस्तूपनीतस्यानुमितौ ज्ञाने मानाभावः अन्यमितिज्ञाहोवप्रतीतीवलेन तत्केस्यनमन्यथा
पर्वोपस्थितसकलभाने पक्षार्थानुमित्युक्तेः अपि चैवं परार्थानुमाने उपनीतभानमाने बाधितोऽर्थ उपनीतोमभातइत्युद्भावनादेः
विडपेत [illegible] पवादिहेतुपानुमित्यंप्रतिबंधकत्वान्तत्र बाधो दोष इति चेत् तु स्वस्वार्थानुमानेऽपि अतोरावपत्रसामान्यन्य
तो दृष्टानुमानमेवैतत्स्वाधसहायविशेषानुमापके तत्र बाधकानामाभासत्वेनत्युक्तेः सामान्यतोदृष्टस्याभासत्वमिति बाधस्यासो
कर्येन च विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यप्रतिज्ञातदार्थांतरे सामान्यविप्रतिपत्तौ तु तत्रनेतरबाधकापेक्षेति वाच्यं स्वार्थानुमान एवैषा
वंर्धसेकरस्योक्तत्वादिद्रस्यमनुमित्यप्रतिबंधेन कत्वनतत्र बाधस्यादोषत्वात् ॥ ननु पक्षे साध्याभावस्य हवत्साध्याभावव्याप्य
वद्व्याप्यत्वहेतोः पिदूषकोविरोधित्वाविशेषात् तथा च साध्याभावसंबंधो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः ॥

अ०चिं०म० ४४ साध्याभावव्याप्यं च वह्नित्वादिकमेवेति चेन्न पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिरा
व्यभिचारावत्र पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरेकत्वमात्रविषयत्वयोः सत्प्रतिपक्षत्वं अपतु स्याब
सेनं सत्प्रतिपक्षोऽविरुद्धबसेन बाध इति चेत् तन्न गमकतोपयिकरूपसाकल्ये हि बलेतरव्यतयोः तुल्यं ज्ञानमिति कथनेन सत्प्रतिपक्षत्वे
गमकतावर्हि र्तं च न बसं अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरन्यथासिद्धत्वं बसेतहा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिक
त्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति पदं क्रतेहप्यसिद्धतस्य दोषत्वानभ्युपगमात् ॥ अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तेः अथ हेतुतः सा
ध्यसिद्धिसंभावनायां व्यभिचारासिद्धेर्बाधितहेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरस्तु पक्षे नीव्यत्वाद्बाधपदं पृथक् अन्यथा हेतोरसा
धकत्वे सिद्धे संभावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धितस्यां सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽन्याश्रय इति चेत् साध्यसिद्धौ नु स्वहेतुज्ञा
नस्य प्रमिति साध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् ॥ तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमानत्वं ता
र्पनात् तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यम् ॥ किंतु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन न दूषिका — पूर्त्वात् ॥ न स्वतन्त्रा अत एव प
क्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेन तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं तस्य सद्धेतौऽप्य— त्पत्वात् ॥ अ रामा० ४४
थ प्रत्यक्षादौ प्रमात्वं प्रति स्वतंत्रे तत्रैव बाधो दोषत्वेन — प्रवृत्तिः अनुमितावपि स दोष इति चेन्न ॥ न हि हेत्वाभासः अनुमित्यसाधारणदोष
त्वात् ॥ मनोयोगाभाववत्तत्त्वरूपसत्त्ववप्रतिबंधकत्वादेतुत्वाभिमताद्वेतित्वेनासाधकतासिद्धत्वाभावादिवत् पक्षे

कत्वं लिंगमिति चेन्न ॥ अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् उच्यते ॥ पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानमात्रा
र्थं तिश्चये प्रामाण्यग्रहे वैयर्थ्यं न सत्त्वेन ज्ञाता ह्यर्थ इति श्वप्रसंगात् एवं तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्र
मात्वनिश्चये सति व्यभिचारिणा त्यथेत् अनुमपथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात्प्रपर्वं ज्ञाते साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष
उपजीव्यत्वात् यदि पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधितदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञाने विशेषदर्शनत्वे
न पक्षे साध्याभावज्ञानेऽपरिरूपसाध्यसाधपेदेवपर्वतेद्धपद्वबान्हि न च साध्याभावबुद्धिरेवाग्रत्वमाणा विशेषासातिप्रकृवत्र
तिबंधकेति वाच्यम् ॥ रजतेनेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्यांशे पीतत्वज्ञाने शुक्तित्वस्यवानुमानादादिवाकेन
पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसंगाच्च ॥ अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषयत्वेन व्यभिचारत्वेन दोषनतु त
स्याः प्रमात्वज्ञानमपि चेत् ॥ तं ॥ प्रमाया अप्रमात्वज्ञाने भ्रांतानुमितिर्निस्यात् न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमात् ॥ अ
नुमितिप्रतिबंध इति न रूपजीव्यत्वात् ॥ व्यत्र साध्याभावप्रमितिज्ञानं न स्वतो दूषकं किंतु — सत्त्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत
व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न ॥ अत्र साध्याभावप्रमेतिज्ञानान्तिपमतः साध्यज्ञानानुदयात् ॥ तस्यैव प्रतिबंधकत्वात् तद्वाद्वोतं थाह
र नि ॥ साध्याभावप्रमाविषयवत्त्वस्य कहेतुवृत्तित्वात् साधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वे साधारणस्यापि ज्ञायमानस
दतत्तदनुमितिप्रतिवध्यातिवध्यातितस्यैव हेत्वाभासत्वेन च साध्याभावप्रमाऽत्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेतुज्ञानात् व्यभिचा

अ॰चिं॰ ४ 84

र इति वाच्यम्॥ प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्व्याघातकत्वाभावात् पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्नसितोति बाधपृथक॥ प्र
सिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचाराज्ञानसिद्धिरिति चेत् तर्हि अप्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात्मपि न साधयेत् तत् दृष्टान्ते न त्साधनेऽनुमिति
रप्रमा स्यात् अथ पक्षवृत्तेरन्यत्र एव धर्मादिः सपक्षः तर्हि गोत्वं पृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यस्याद्यनुमाननस्यात् साध्यादिप्रत्येकव्य
भिचारात्। यदि साध्यत्वावच्छेदकेसाध्यत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारस्तर्हि धूमेऽर्थवत्व्यभिचो
राभावात् साध्यत्वावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमि। वमासिद्धमपि साध्यधूमगोत्वादिकमिति न व्यभिचारस्तर्हि धूमेऽर्थवत्व्यभि
चाराभावात् साध्यत्वावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिति न सिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि न बाधो दोषः इति वपेसा
ध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारि न पृथिवीहिमगंधादेर्द्रव्यत्वादिनाऽगुणो स्यादनु
मानभंगप्रसंगात्॥ किंतु साध्याऽत्यंताभाववद्गामित्वमेवं च ध्वंसप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नत्वादाऽव्यपेतप्रतियोगिसाधने पक्षेव्य
भिचारो नेति बाधोद्धरणं अथावच्छेद्यो सिद्धसाधनेऽवच्छेदकहेत्वसिद्धिः विशिष्टवचनान्यदिति चेत् तर्हि प्रागभावध्वंसप्रति
योगिकद्वितीत्वेन पक्षसपक्षत्त्रितापिस्यादेव॥ अथ पक्षसमयावच्छेदेन तत्र प्रागभावध्वंसोऽविंत तत्समयावच्छेदेनैव प्रयोगीति चे रामः॰
त्तर्हि तदवच्छेदेन प्रतियोगिसाधनेन सिद्धसाधन किंतु बाध एव अन्यथाभावात्यंताभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वभंगाराकेह त्रि 84
त्वभंगापत्तेऽवृत्तित्वादवच्छेदभेदेन वृत्तिरत्यापितुल्यात् तत्र देशभेदाभेदावच्छेदको न तु समयभेद इति असिद्धेरपि बाधएवोपजी

व्यः न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत्सिद्धसाधनमपि प्रथमुपजीव्यत्वेऽपि स्वतोदूषकत्वात् तर्हि साध्यतानंतद्बुद्धिविरोधितानाहिकेशा
नोत्यादात्॥ ताद्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्राप्त्यन्तसिद्धेः व्यनुमितिदर्शनात्॥ तदुक्तं प्रत्यक्षपरिदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्संते तर्करसि
का इति कृत्तवराणां नेत्रमेन दर्शनात्व्यंत्तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा सित्ति द्विशेषार्थिनः साक्षीतित स्यानुमितिरेवमेवासिस
साधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न तु स्वतः ननु चाभावबुद्धिरपि न भावबुद्धिप्रतिबाधिकानेदरं जमिति स्वमानेनतरं र
जतनिश्चयात् न चाभावप्रमात्वाद्यूपीहत्तः शंखतिप्रयाप्तत्त एव चं पीतोऽपमितित्वमदर्शनादितिचेन्न॥ विरोधिज्ञानं हि प्रतिबंध
कं प्रत्यक्षस्य स्वप्रत्येमाविरोधिनी सा च ग्राह्यदोषात् स्येव अनुमितौ तु अभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमापांभावा
नुमितिरिति॥ सचायं द्विविधः॥ धर्म्मिग्राहकमानबाधितहृदो व्यापकः त्वत्वादिति प्रत्यक्षेण॥ परमाणावः सावयवाः मूर्त्तत्वादि
त्यनुमानेनं मेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादिति तत्सुवर्णमयत्वबोधकागमेन। साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वा
दिति प्रत्यक्षेण॥ शब्दो नेत्राग्राह्यो गुणत्वादिति अनुमानेन॥ गगनवपत्वं न गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तम्॥ जातित्वादित्युपमानेन॥ सा
ध्यग्राहकबाधितं शुचि नरशिरः कपालं प्राण्यंगत्वादित्यनुमानेन॥ तत्र सूपं ब्राह्मणाकर्त्तव्यं स्वरासाधनत्वात् अग्निष्टोमवत्॥ रा
गस्य पकर्त्तव्यतामे बोधकागमेनेति॥ अथ हेत्वाभासानामसाधकत्वासाधनत्वनसदुत्तरत्वे ज्ञात्या हीनोवस्य साधकतासाधार
णेन परसाधकतापाः स्वव्याघातकत्वाद सदुत्तरत्वे अथ विरुद्धत्वानादेव स्वार्थानुमितेरिव परानुमितेरपि प्रतिबंधकमसाध

न्या०चिं०स० कत्तानुमानेनापसिद्धौ वाह्युवाह्युक्तदूषणाव्यगतिः सतिगरहितइतिसमभवद्वेन कथापूर्वत्रौदूषणमात्रमुन्द्राव्यं अन्यथात्र ध्वीत
४६ रत्वादिति चेन्न द्वयं त्वदुदृष्ठ्यं परानुमितिप्रतिबंधः स्थापनायामसाधकतासाधनेचतत्रोद्देदूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयं तु गत्वज्ञानात्
॥प्रतिबंधकत्वादिति चेन्न द्वयेत्वदुदृष्ठ्यं परानुमितिप्रतिबंधः स्थापनायामसाधकतासाधनेचतत्रेवेदूषणमात्रज्ञानादेव द्विती
यं तु लिंगत्वज्ञानात्॥ प्रतिबंधकत्व दनेनापि दूषयेराद्दूष त्वमभवद्दूत्य भिप्रायेणवा साधकसात्योधनम्॥ नन्वेवं पंचावयवप्रयोगा
पेक्षस्यादन्यथान्यूनत्वान्नेरिति चित्॥ दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमेगौरूत्यकथेति पक्षस्सेतापारवोम्हाव्यत्॥ अन्यथाति
कत्वापत्तेः॥ नन्वेवरूत्तकत्वेनानित्यस्यानुमानेऽपि व्याप्तिव्याप्तिन भिधेयास्यांत् उभयसिद्धत्वादिति चेन्न कथादशायां समयाचे
वपतनादूबरोः साद्यकताव्याप्त्युपस्थितेराव्रुपकत्वात् अन्यथाकत्वाविरोधात्॥ नन्वेवरूत्तकत्वेनं निसत्वानुमानेतद्व्याप्तिसंगी
रुत्यापि कथासंभवात्॥ [illegible] तु
पक्षकथारंभेवाध्यासाधकत्वव्याप्तिगीकुरुतेतं प्रतिदूषणात्वं प्रसाध्य पंचावयवप्रयोगकर्तव्यरावपत्तुदूषणतोपक्षधर्मतामा
त्रमुन्द्रावनतत्रपत्रवाहितोसद्यासमपः अन्यत्रतु पंचावयवप्रयोगनित्यतेतत्र॥ कथासंपद्दापविरोधात्॥ अव्यासाधकत्वेनप रामा०
क्षे साध्यप्रत्यायनकत्वतेनापितत्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यध्मानजननाकदाचिदजनकत्वसद्धेतावपि॥ नन्वेतत्कालेन सा ४६
ध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वं तत्रहि दूषणज्ञानदशायां दशायां पक्षेस्मरूपाप्यनुमितिः साध्यविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं चज्ञान

दशायां प्रसिद्धामिति चेन्न॥ सद्धेतावसत्प्रतिपक्षेतद्दशायामपि पूर्वकालेसाध्यविशिष्टपक्षज्ञानकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसंगा
त्॥ अथ पक्षेसाध्यभ्रमजनकत्वेन द्वयोरविरुद्धयोरपितत्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न॥ सद्धेतौत्यक्त्वातिऽसाधारणो
चतत्वेनज्ञानदशायां साध्यभ्रमाजनकत्वात्॥ अज्ञाने च व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतररहित्यसत्प्रतिपक्षासाधारणत्वोरभावात
॥ वदशाविशेषेतयोर्दोषत्वात्॥ साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यसिद्धेश्वनाधनेकांतिकाद्यन्यतमत्वनतत्पत्किं विरहे नैकांतिकत्वंस्या
त्तिव्याप्त्येः प्रकृतसाध्योनैकांतिकत्वस्यासिद्धेन केवलान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः॥ अथातः सिद्धिसाधनात् साध्याविशेषाप्रपि
त्वेतत्कालीनेतत्पक्षीयत्वविशिष्ट प्रतियोगीकेतत्साध्यप्रमाकरणाभावः तत्तत्कालेतत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमततित्यत्व
दिप्रमाजनकत्वाभावो वसाधकत्वं नप्रतियोगाप्रसिद्धिः एतत्कालेनेतत्पक्षीयत्वतत्कालतत्पक्षविषयत्वयोर्धिकरणायोरव
प्रतियोगोकावच्छेदकत्वादिति तन्न॥ सद्धेतोः सत्प्रतिपक्षकालानिदशायामपितादृशयमापामकरणाभावेनासाधकतापत्तेः नापि
रत्तीयलिंगपरामर्शस्याप्रमात्वेनतत् विरुद्धौ हेतुपरामर्शाभावात् सद्धेतोसत्प्रतिपक्षेऽसाधारणोवत्तत्प्रमात्वापत्तेः॥ नाप्यनुमितिहेतु
भूताभावप्रतियोगीज्ञानविषयत्वं तत्सद्धेतावपि कदाचिद्व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वात्॥ अथानु
मितिप्रतिबंधकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबंधकः अनुमितिप्रतिबंधकत्वे। व्यभिचारादिप्रमाया—
तीयलिंगपरामर्शविघटनद्वारातुल्यवसत्ताविषयत्तयावति चेन्न॥ सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेनतभयस्य

अ० चिं० ५५
४७

यतिबंधकत्वान्न तुल्यबलत्वाज्ञापमानेन बोधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबंधकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम्॥ तुल्यबलताज्ञानमेव
प्रतिबंधकं न तु ज्ञापमानत्वज्ञानं गौरवात्॥ असिद्धेश्च न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतरांगावैकल्यप्रमैव प्रतिबंधिकेति वाच्यम्॥ अन्य
तरत्वं तद्वत्तद्भिन्नत्वं च तद्वत्साद्धतिमानाधिकरणेन ज्ञापमानस्य दोषत्वे धर्मिमात्रस्य व्यभिचारिज्ञानादनुमित्यनुच्छेदापत्तेः
अन्यतरांगावैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वाच्च॥ अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यंतर्भावापत्तेः अर्थनैकांति
कोटिकज्ञानस्य तत्रानुमितिप्रतिबंधकं इदमनेनैकांतिकादिज्ञानमेतत्साध्यवत्पक्षे तत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पज्ञानुमितिप्रतिबं
धकमेतदनैकांतिकज्ञानत्वादेतदन्यतरज्ञानवदिति चेत् राजत्साध्यवृत्तपैतत्पक्कालानुमितेः कादाचि[illegible] गगनमात्र्यासिद्धवद्यैतत्का
लीनैतत्पुरुषस्यैतादृशानुमित्यसिद्धेः। नापि समीचीनसाध्यवनकेत्वं बाधाविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणपक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्य
सिद्धेः॥ वह्निमति वाष्पधूमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च॥ तथा न्यायएव वह्निस्तत्र भासते मानाभावान्न द्वन्द्वेः प्रत्यभिज्ञादेकव्यक्तिके
तदभावाच्च न च सानुमितिर्न लिंगाविषयत्वेन भ्रमः अनुमितौ लिंगाविषयत्वे मानाभावात्॥ किंच माबोधो भयथापि प्रमैव मिति रामः
सत्यानुमितौ भावबाभावत्वबतिप्रमेयत्व एकं तत्तयोरभावात् सत्यानुमितिः स्यात् वान्यतरत्वे लिंगतथात्वमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थ
विशेषणत्वाच्च॥ अपसाध्याव्याप्यत्वमेव तंत्रं तं त्रैतं च बाधो नास्तीति चेत्तर्हि क्वर लिंगादनुमितौ वह्निव्याप्यत्वं तंत्रं वह्निव्याप्यत्वं ४६
तंत्रं वह्निव्याप्यवत्तत्राकिंचित्करस्यैव अपक्वर लिंगाद्धि व्याप्याभेदप्रतिपत्तेतथा वह्नेः रलिंगाव्यापकेभिहोऽपि अपक्वरस्यैव वाह्नि

व्याप्यत्वाप्रतीतेः एवं च क्वर लिंगाव्यापकोवह्नित्वेन भासतइति वह्न्यनुमितिरसत्यैवेति चेन्न वह्निव्याप्यालोके धूमारोपे तत्रानुमिति
सत्त्वापत्तिद्विभेदेः सत्त्वाभावापत्तेः॥ आलोकव्यापके धूमव्यापकाभावात् अथ लिंगानुमितिविषयो नेयमतः पक्षधर्मताज्ञानविषयत्वा
त्॥ व्याप्तिनियमेनानुमितिहेतुविशेषणताधीविषयत्वाच्च॥ किंचैकविशेषणतावत्त्वेन ज्ञाते विशेषणांतरधीसामग्र्यां तु एव विशिष्टवैशि
ष्ट्यज्ञाननियतिधूमविशिष्टतावद्वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति तेन त्वनुमितौ व्याप्यवज्ञानानुमित्यविच्छेदः॥ न च फलीभूतज्ञानानंतर
न विषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं गौरवात्॥ विषयांतरसंचारात्तत्रानुमितिरिति न॥ परामर्शस्य चमत्कारकत्वात्॥ प्रत्यक्षा
दिसामग्र्यातो बलवत्त्वाच्चेति चेत् न सिद्धसाधनेन विच्छेदात्॥ पक्षधर्मत्वं लिंगांशे प्रमात्वेऽपि साध्यांशेऽप्रमात्वात् कथं तत् साधकत्वं तथा प्रमु
णमसाधकत्वमस्त्येवेति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वेऽपि कथं तदंशेऽप्यसत्यता अतएवाहुर्भ्रान्त्वनप्रमयोऽग्नि धूम
पव्यापकोनंत्वन्यः नवबह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा तेन विना धूमसत्त्वात् एवं वा [illegible] धूममात् धूमव्यापकोऽग्निर्भासते स
चेत्तत्रनास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति परास्तं दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात्॥ उच्यते॥ स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्यायकत्वमसाधक
त्वं तथा हि विरुद्धत्वादिज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्यायकत्वं विरुद्धादित्वात्॥ पक्षविशेषणमहिम्नात्तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्य
यजनकत्वे सिध्यतिवाधिताद्यनीमिदमनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकरूपवदनैकांतिकत्वात् संमतवत्॥ अनुमितिप्रतिबंधक
तावच्छेदकरूपं च ज्ञानविषयतया नैकांतिकत्वमेव न च साध्याविशेषः उपाधिविशेषस्यानुमेयत्वात् तोपत्वेनाधिपासापद्म

चि॰अ॰चिं॰ मनतावच्छेदकरूपवत्वानुमानवत् अन्यत्वेनैकांतिकबाधितविरुद्धेषु अव्याप्यत्वम॥ व्याप्यत्वासिद्धे अनैकांतिकत्वंस्वरूपा
४८ सिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषुदृष्टाविशेषेऽनुमितिप्रतिबंधज्ञानविषयत्वमसाधकत्वेन चैवमनैकांतिकोसाधकइतिसहप्रयो
गानुपपत्तिः तत्र व्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् असाधकतानानुगमेपि हेत्वाभासत्वं अनुगतमेवपक्षज्ञानं अनुमितिप्रतिबंधकं
तस्य हेत्वाभासत्वादिति॥ शुभंभवतु॥